

**Ο «ΚΑΤΑ ΜΑΝΙΧΑΙΩΝ ΔΙΑΛΟΓΟΣ»
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ**

ΥΠΟ
ΑΡΧΙΜ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΘΗ

Ο «ΚΑΤΑ ΜΑΝΙΧΑΙΩΝ ΔΙΑΛΟΓΟΣ» ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ

ΥΠΟ
Ἀρχιμ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΘΗ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων πολλές φορές κλήθηκε νὰ ὑπερασπίζει τὴν ὀρθή πίστη καὶ ν' ἀποτρέψει τὴν παραχάραξή της ἀπὸ αἵρετικές διδασκαλίες, τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ διακρίνουμε σὲ τριαδολογικὲς καὶ δυϊστικὲς. Οἱ τριαδολογικὲς αἵρέσεις προέρχονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐκκλησιαστικούς κόλπους καὶ ἀρκετὲς φορές, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀρειανισμοῦ, εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορική ἐξουσία, κάνοντας ἔτσι τὴν ἀντιμετώπισή τους δυσχερέστατη, τόσο σὲ θεολογικὸ ὅσο καὶ σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ δεύτερη κατηγορία αἱρέσεων, γνωστικοῦ, δυϊστικοῦ καὶ ἐνθουσιαστικοῦ χαρακτήρα, ἔμελλε νὰ θέσει ἓνα ἄλλο σοβαρὸ πρόβλημα. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ὁ αἵρετικὸς λόγος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὶς μονοθεϊστικὲς (κατὰ συνέπεια ἰουδαϊζουσες) τάσεις ποὺ ἔτειναν νὰ ἄρουν τὸ ὁμοούσιο τῶν τριῶν προσώπων τῆς τριαδικῆς θεότητος, ἀλλὰ ἀπὸ δυϊστικὲς ἀποκλίσεις. Πρόκειται γιὰ μία παράδοση ἀλλότρια τοῦ Χριστιανισμοῦ, προερχόμενη ἀπὸ τὰ ἱρανικὰ ὀροπέδια, ἀπομεινάρια τῆς ὁποίας διασώθηκαν στίς γνωστικὲς κοινότητες τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Συρίας καὶ ἡ ὁποία πολὺ συνοπτικὰ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἀκολούθως: ὁ κόσμος δὲν εἶναι δημιούργημα τοῦ Πανάγαθου Θεοῦ, ἀλλὰ μίας ἄλλης ἀντίθετης καὶ αἰώνιας ἀρχῆς, τοῦ αἰωνίου Κακοῦ, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἄναρχο ὕλη. Πρόκειται γιὰ μία κοσμικὴ ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία ὄχι μόνον εἶναι ἀντίθετη στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μάχεται ἐναντίον του καὶ αἰχμαλωτίζει ἓνα τμῆμα τῆς οὐσίας του στὴ μάχη ποὺ προηγήθηκε τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος. Αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς θεϊκῆς οὐσίας εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία, μετὰ ἀπὸ τὴν

πτώση της ἀπὸ τὸν ἀνώτερο πνευματικὸ κόσμο τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, παραμένει αἰχμάλωτη στὴ φυλακὴ τοῦ σώματος.

Αὕτῃ ἡ διδασκαλία, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστικὰ συστήματα κατὰ τοὺς δύο πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, θὰ πάρει ἀκόμη πιὸ ἀκραία μορφή στὸ Μανιχαϊσμό. Στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰῶνα, οἱ αἵρετικοὶ ἀποστολοὶ τοῦ Μάνητος διαδίδουν τὴν αἵρεση σὲ ὅλο τὸ ρωμαϊκὸ κόσμο, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή ὁργανώνουν ἐπιτυχημένες ἱεραποστολικές ἀποστολὲς στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα, ἀκολουθώντας τὶς ἐπιταγὲς τοῦ αἰρεσιάρχου γιὰ τὴν ἰδρυση μιᾶς οἰκουμενικῆς (συγκρητικῆς ἐμεῖς θὰ λέγαμε) θρησκείας. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, προκειμένου νὰ ἀποτρέψει τὴ διάδοση ἱρρανικῶν (κατὰ συνέπεια ἐχθρικῶν καὶ βαρβαρικῶν πρὸς τὴν αὐτοκρατορία) θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν, θὰ λάβει αὐστηρότατα μέτρα κατὰ τῶν αἵρετικῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς. Σύσσωμοι οἱ Πατέρες τῆς ἐκκλησίας θὰ ἀντιληφθοῦν τὸν κίνδυνο τοῦ μανιχαϊκοῦ δόγματος καὶ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἀπαντήσουν στὰ θεολογικὰ ἐρωτήματα ποὺ αὐτὸ ἔθετε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀναίρεση τῆς θεωρητικῆς του βάσεως: τῆς ὄντολογίας τοῦ Κακοῦ (ζητήματος ποὺ ἀπασχόλησε αἰῶνες πρὶν ὅλους τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος), ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δαιμονοποίηση τοῦ κόσμου καὶ τὸ κεφαλαιῶδες θεολογικὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας.

Ἐφεξῆς, ἡ πολεμικὴ τῶν ἀντιαιρετικῶν πραγματειῶν ἐπικεντρώνεται στὴν προβολὴ τῆς μονοθεϊστικῆς παράδοσης καὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀποδοχὴ τῆς κτίσεως τοῦ Πανάγαθου. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι κατάφαση τῆς κτίσεως καὶ ὄχι ἄρνηση αὐτῆς, ὅπως δίδασκε ὁ Μανιχαϊσμός. Ἡ ἴδια ἡ ὕλη, ὡς δημιουργήμα τοῦ Θεοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ κακὸ, διότι τοῦτο δὲν ἔχει ὑπόσταση. Αὕτῃ ἡ πλατωνικὴ ἄρνηση τῆς ὄντολογικῆς υπάρξεως τοῦ κακοῦ, ἀκραιφνῶς φιλοσοφικὴ, θὰ υἱοθετηθεῖ ὡς ἀξίωμα ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς στηριγμένη ὁμως στὴ μονοθεϊστικὴ διδασκαλία τῆς Βίβλου καὶ στὸ βασικὸ δόγμα τῆς ex nihilo δημιουργίας τοῦ σύμπαντος διὰ τοῦ θελήματος τοῦ Πανάγαθου Θεοῦ. Καμμία κοσμικὴ ἀναγκαιότητα (ὅπως ἡ μάχη τῶν δύο ἀντιτιθέμενων ἀρχῶν) δὲν ἐπέβαλε τὴ δημιουργίαν τοῦ κόσμου. Ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη, τὸ «εἶναι» τῶν ὄντων ἀποτελεῖ δωρεὰ τοῦ Παντοδύναμου Θεοῦ. Στὴν ἄρνηση τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ἀπαντᾶ μὲ τὴν κατάφαση. Στὴν καταθλιπτικὴ πραγματικότητα ποὺ βιώνει ἡ φυλακισμένη στὴν ὕλη ψυχὴ τοῦ μανιχαίου, ὁ χριστιανὸς κάνει τὸ σῶμα ναὸ τῆς ψυχῆς, ὄργανο σωτηρίας.

Ἡ εὐνοϊκὴ ἔκβαση αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς ἀντιπαράθεσεως τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας μὲ τὰ δόγματα τοῦ Μάνητος, μολονότι σήμερα μπορεῖ νὰ μᾶς φαίνεται αὐτονόητη, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦταν. Ἀπόδειξη αὐτοῦ ἀποτελεῖ

τὸ πλῆθος τῶν ἀντιμανιχαϊκῶν πραγματειῶν ποὺ συνετέθησαν στὸ διάστημα περίπου ἑνὸς καὶ πλέον αἰῶνα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου. Αὐτὸ τὸ πρωτογενὲς ἀντιμανιχαϊκὸ corpus χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ἀπὸ τὸν χάρτη τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ μεταγενέστερα ἀντιμανιχαϊκὰ ἔργα εἶναι μία στεῖρα συμπιληματικὴ ἀντιπαράθεση χωρίων χάριν τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως τοῦ ἀναγνώστη. Στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες νέοι πιὸ μετριοπαθεῖς τύποι δυϊστικῶν αἱρέσεων ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους (Παυλικιανοί, Βογόμελοι, Καθαροὶ στὴ Δύση) καὶ οἱ συγγραφεῖς τοὺς θεώρησαν συνεχιστὲς τῆς μανιχαϊκῆς διδασκαλίας, γι' αὐτὸ καὶ ἡ πλειοψηφία αὐτῶν τῶν ἔργων τιτλοφορεῖται «Κατὰ Μανιχαίων», χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπάγεται ὅτι ἀναφέρονται στοὺς πραγματικοὺς μαθητὲς τοῦ Μάνητος. Ἐντούτοις, γιὰ ὅλους τοὺς αἰρεσιολόγους τῆς Ἐκκλησίας, θεμελιωτὴς τοῦ δυϊσμοῦ θεωρεῖται δικαίως ὁ Μάνης. Εἶναι λοιπὸν πολὺ λογικὸ νὰ ἀνατρέχουν στὶς πηγὲς τοῦ παρελθόντος γιὰ νὰ ἀντλήσουν τὰ ἐπιχειρήματά τους, προκειμένου ν' ἀντιμετωπίσουν αὐτὴ τὴ Λερναία Ὑδρὰ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως.

Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀνήκει καὶ ὁ διάλογος τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Χρησιμοποίησε τὸν ὑπάρχοντα πλοῦτο τῆς ἀντιμανιχαϊκῆς γραμματείας γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς Παυλικιανούς, τοὺς ὁποίους ταυτίζει μὲ τοὺς Μανιχαίους. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου –κυρίως ὅπου ἀναφέρεται στὴν ἀνυπαρξία τοῦ κακοῦ– ἐνῶ, ὅπου ἐπιχειρηματολογεῖ κατὰ τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ἀκολουθεῖ πιστὰ τὰ προγενέστερα συγγράμματα κυρίως τοῦ Τίτου Βόστρων καὶ τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου. Ἡ πραγματεία συνεπῶς, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἀποτελεῖ παράθεση αὐτούσιων χωρίων ἢ παράφραση ἤδη γνωστῶν ἐπιχειρημάτων κατὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς προσφέρει μία ἀνθολογία τῆς ἀντιμανιχαϊκῆς γραμματείας μὲ ἀνυπέρβλητη μεθοδολογικὴ ἐπιμέλεια στὴ χρῆση τῶν πηγῶν καταφέροντας νὰ συνδυάσει τόσο τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ παράδοση ὅσο καὶ τὴν φιλοσοφικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, κυρίως ὅταν ἀναλύει ἔννοιες ὅπως οὐσία, ὄν καὶ πρῶτο αἷτιο. Φανοστάτης τῆς ὀρθοδοξίας σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ χριστιανισμὸς ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ ὁρμὴ καὶ φανατισμό, ἀπὸ νεοεμφανιζόμενες αἱρέσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων, ποὺ θὰ ταλαιπωρήσουν τὴν ὀρθοδοξία γιὰ πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς καταφεύγει ἀγωνιωδῶς σὲ ὅλα τὰ θεολογικὰ ὅπλα ποὺ μπορεῖ νὰ βρεῖ προκειμένου νὰ πολεμήσει ὡς ἄλλος Διγενὴς Ἀκρίτας τοὺς παραχαράκτες τῆς ὀρθῆς πίστεως.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς παρούσας ἐργασίας θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου στὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστόδουλο, τὸν Ποιμενάρχη καὶ Πνευματικὸ Πατέρα μου, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔδωσε τὴν εὐλογία Του καὶ μοῦ ἐπέτρεψε, παρὰ τὶς ἀνειλημμένες ἐφημεριακὲς καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις μου νὰ βρῶ τὸν ἀπαραίτητο χρόνο γιὰ νὰ ὁλοκληρώσω τὴν μελέτη μου. Ἐγκάρδιες εὐχαριστίες καὶ στὸν Ἑλλογιμώτατο Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Σκουτέρη, Κοσμήτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ὡς ἄλλος πνευματικὸς πατέρας μοῦ ἔδωσε τὶς ἀπαραίτητες ἐπιστημονικὲς συμβουλὲς γιὰ τὴν ἀνάλυση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος πρὸς τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΔΥΪΣΜΟ

1. Ὁ δυΐσμός ὡς θρησκευτικὸ φαινόμενο καὶ ἡ μανιχαϊκὴ διδασκαλία

Ὁ ὅρος δυΐσμός στὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν δὲ σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ δύο αἰωνίων ἀντιπάλων θεῶν, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀπὸ τὴ διαμάχη τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ κοσμικὴ ἱστορία. Ἔχει, σαρφέστατα, πιὸ γενικὸ χαρακτήρα: τὴν πίστη σὲ δύο ἀρχές, μία ἐκ τῶν ὁποίων ὀνομάζεται «θεός».

Στὰ ἱερὰ βιβλία τοῦ Ζωροαστρισμοῦ Gāthā ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι προσωποποιημένη, ὅπως συμβαίνει στὴ μεταγενέστερη θρησκεία τῶν Μάγων καὶ τοῦ Μασδαϊσμοῦ, ἡ ὁποία ἀνασυστάθηκε ἐπὶ δυναστείας τῶν Σασσανιδῶν. Τὸ κακὸ οὐδέποτε ὀνομάζεται Ἀριμάν, ἀλλὰ «πονηρὸν πνεῦμα», γεγονός πού συνεπάγεται ὅτι δὲν εἶναι προσωποποιημένο ἀλλὰ μία ἀπρόσωπη ἀρχή¹. Στὸ Μασδαϊσμό ἐπίσης ὁ Ἀριμάν οὐδέποτε ὀνομάζεται «θεός» ἀλλὰ Daēva, ὅρος πού στοὺς Πέρσες σήμαινε *δαίμων* καὶ ἀποδιδόταν στὴν ἀμέσως κατώτερη ὄντολογικὴ κλίμακα ἀπὸ τὸ Θεό. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, στὸ ἱερὸ βιβλίο Avesta ὁ θεὸς Ahura ποτὲ δὲν ὀνομάζεται Daēva. Ἀκόμη καὶ οἱ φωτεινὲς ὑπάρξεις, οἱ ὁποῖες ὑπηρετοῦν τὸ Θεό, ὅπως οἱ Amesha Spentas ἢ οἱ Yazatas, ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἀγγέλους τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης καὶ δὲ σχετίζονται μὲ τὸν ὑπέρτατο Κύριο, τὸν Ahura Masda. Οἱ ἴδι-

1. S. Pétrement, *Le dualisme dans l'histoire de la Philosophie et des Religions*, Gallimard, 1946, σελ. 10.

οἱ οἱ Μανιχαῖοι, ἀναμφισβήτητα ἀκραῖοι δυϊστές, δὲν ὀνομάζουν τὴν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ «θεό» ἀλλὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον «ῥλη». Ὁ Αὐγουστῖνος στὸ ἔργο του *Contra Faustum* παρουσιάζει τὸν τελευταῖο νὰ ἀπαντᾷ ὡς ἐξῆς στὴν ἐρώτηση *Unus est Deus an duo? Plane unus... Nunquam in nostris quidem assertionibus duorum deorum auditum est nomen... Est quidem quod duo principia confitemur, sed unum ex his Deum vocamus, alterum Hylen, aut, ut communiter et usitate dixerim, daemonem*².

Ἡ διαφορὰ δηλαδὴ Μονισμοῦ καὶ Δυϊσμοῦ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ δεῦτερος δὲ θεωρεῖ τὸ Θεὸ ποιητικὸ αἷτιο τῶν πάντων καὶ τοῦτο γιατί ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξὴ μίας ἄλλης παράλληλης ἀρχῆς, ἀπολύτως ξένης πρὸς τὸ Θεό, μίας οὐσίας ποὺ ὄχι μόνο δὲν προέρχεται ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ εἶναι φύσει κακὴ ἢ, τουλάχιστον, ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Στὸ Μανιχαϊσμό, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὶς προγενέστερες ἀπ' αὐτόν γνωστικὲς σχολές, ἡ ἀνεξάρτητη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ ταυτίζεται μὲ τὴν ῥλη. Κατὰ συνέπεια ἡ ἀντίθεση δὲν εἶναι μεταξὺ δύο διαφορετικῶν θεῶν, ἀλλὰ μεταξὺ θεοῦ καὶ ῥλης ἢ, ἀκριβέστερα, μεταξὺ Θεοῦ καὶ μίας ἀναγκαιότητος ῥλικῆς φύσεως, ἡ ὁποία δὲ μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀγαθὸ Θεό. Ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων δυνάμεων, ποὺ τελικῶς μὴ γνύονται τόσο στὸν κόσμον ὅσο καὶ στὸν ἄνθρωπον, ἐξηγεῖ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν κινήματων, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ πόνου στὴν κοσμικὴ ἱστορία.

Ἐντούτοις, οἱ δύο ἀντίθετες ἀρχές δὲ θεωροῦνται ἐξίσου ἰσχυρές. Ἀκόμη καὶ οἱ Μανιχαῖοι δὲ μποροῦν παρὰ νὰ παραδεχθοῦν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἔναντι τῆς ῥλης. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὰ ἱερὰ κείμενα τῆς αἵρέσεως, πρὸ τῆς μίξεως τῶν δύο αἰωνίων ἀρχῶν τὸ βασίλειο τοῦ σκότους δὲν καταλαμβάνει παρὰ μόνο ἓνα μέρος τοῦ σύμπαντος, τὸ Νότο, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ὑπάρχει μόνο ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ³. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἔναντι τῆς ῥλης εἶναι ἐμφανὴς στὴ μανιχαϊκὴ κοσμογονία καὶ στὸν πόλεμον μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων ἀρχῶν. Ἐξαιρουμένης τῆς περιπτώσεως τοῦ «Πρώτου ἀνθρώπου» καὶ τῆς πτώσεώς του, οἱ ὑπόλοιποι ἀπεσταλμένοι τοῦ Φωτὸς παρουσιάζονται ἱκανοὶ νὰ εἰσέλθουν στὸ βασίλειο τῶν δαιμόνων καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὶς ἀρμόζουσες ποινές. Αὐτὴ ἡ ὑπεροχὴ τῆς δυνάμεως τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀγαθοῦ τονίζεται σὲ ἀρκετὰ ἀντιμανιχαϊκὰ κείμενα. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοπολίτης λέγει σχετικὰ ἐπὶ τοῦ θέματος: *Ἀρχὰς ἐτίθετο θεὸν καὶ ῥλην, εἶναι δὲ τὸν μὲν θεὸν ἀγαθόν, τὴν δὲ ῥλην κακόν*.

2. *Contra Faustum*, XXI, i.

3. Byard Bennet, *The Light and the Darkness, Primordial Space in antimanichaeon writers*, Leiden-Boston-Köln, 2001, σελ. 68 κ.ἑ.

ἀγαθῷ δὲ πλείονι τὸν θεὸν ὑπερβάλλειν ἢ κακῷ τὴν ὕλην. Ἀλλὰ καὶ ὁ Αὐγουστίνος στίς Ἑξομολογήσεις του ἀναφέρει τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀγαθῆς ἀρχῆς ὡς ἑξῆς: *Constituēbam ex adverso sibi duas moles, utramque infinitam, sed malam angustius, bonam grandius*⁴. Ἀποτελεῖ κοινὴ πίστις τῶν δυϊστικῶν συστημάτων τοῦ Μασδαϊσμοῦ, τοῦ Μανιχαϊσμοῦ καὶ τοῦ Γνωστικισμοῦ ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ θὰ ἡττηθεῖ στὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας. Ἡ ἥττα αὐτὴ δὲ σημαίνει ἑξαφάνιση, ἀλλὰ ὑποταγὴ καὶ περιορισμὸς τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ στὸ χωρὸς ποὺ κατεῖχε πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ του στὸ βασίλειο τοῦ Φωτός.

Θεμελιῶδες δόγμα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ δύο αἰωνίων ἀντιθέτων ἀρχῶν πρὸ τῆς δημιουργίας καὶ οἱ τρεῖς περίοδοι τῆς κοσμικῆς ἱστορίας, στίς ὁποῖες ξετυλίγεται τὸ δράμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τους. Ὁ κόσμος δημιουργήθηκε ἀπὸ αὐτὴν τὴ δραματικὴ σύγκρουση τῶν ἀντιθέτων. Ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἐσωτερικὰ ἀποτελεῖ ἓνα πεδίο μάχης τῶν ἀντιθέτων ἀρχῶν καὶ ἐπιλέγει ποιοὺ ἀπὸ τὰ δύο βασίλεια θὰ ὑπηρετήσῃ⁵.

Πιὸ ἀναλυτικά, σύμφωνα μὲ τὸ μανιχαϊκὸ ἔργο *Κεφάλαια*⁶, οἱ δύο αἰτίδιες ἀρχές εἶναι τὸ Φῶς καὶ τὸ Σκότος. Στὴν ἀρχικὴ περίοδο τῆς κοσμικῆς ἱστορίας καθεμία ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ἡ μία ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς

4. Confessionnes V, 10.

5. Νὰ πῶς παρατίθεται ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ σὲ κάποιο κινέζικο κείμενο τῆς αἰρέσεως ποὺ μετέφρασαν οἱ E. Chavennes, P. Pelliot: *D'abord il faut discerner les deux principes. Celui qui demande à entrer en religion doit savoir que les deux principes de la lumière et de l'obscurité ont des natures absolument distinctes. S'il ne discerne pas cela, comment pourrait-il mettre en pratique la doctrine? En suite il faut comprendre les trois moments, qui sont: 1) le moment antérieur; 2) le moment médian; 3) le moment postérieur. Dans le moment antérieur, il n'y pas encore les cieux et les terres; il existe seulement, à part l'une de l'autre, la lumière et l'obscurité; la nature de la lumière est la sagesse; la nature de l'obscurité est la sottise; dans tout leur mouvement et dans tout leur repos, il n'est aucun cas où ces principes ne s'opposent. Dans le moment médian, l'obscurité a envahi la lumière; elle se donne libre carrière pour la chasser; la clarté vient et entre dans l'obscurité, et s'emploie tout entière pour la repousser. Par la «grande calamité» (le corps) on a le dégoût qui fait qu'on veut se séparer du corps; dans la «demeure enflammée» (l'homme vit dans les trois mondes, au milieu de la souffrance, comme dans une maison qui brûle et d'où il cherche à fuir), on fait le vœu par lequel on cherche à s'échapper. On fatigue le corps pour sauver la nature lumineuse; la sainte doctrine est fermement établie. Si on faisait du faux le vrai, qui oserait écouter les ordres reçus? Il faut bien discerner et chercher les causes qui délivrent. Dans le moment postérieur, l'instruction et la conversion sont achevées; le vrai et le faux sont retournés chacun à sa racine; la lumière est retournée à la grande lumière; l'obscurité de son côté, est retournée à l'obscurité amassée. Les deux principes sont constitués; tous deux se sont restitués ce qu'ils détenaient l'un autre.* (Βλ. Un traité manichéen retrouvé en Chine, Journal Asiatique, 1911, σελ. 499).

6. Βλ. The Kephalaia of the teacher, The edited coptic manichaeen texts in translation with commentary, Iain Gardner, Leiden-New York-Köln, 1995.

ἄλλης. Ὁ ἀγαθὸς Θεὸς εἶναι κύριος τοῦ βασιλείου τοῦ Φωτός, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς οὐσίας του καὶ ἔχει τέσσερις θεϊκὲς ιδιότητες: ἀγνότητα, φωτεινότητα, δύναμη καὶ σοφία. Τὰ πέντε μέλη του εἶναι ὁ νοῦς, ἡ ἔννοια, ἡ φρόνησις, ἡ ἐνθύμησις καὶ ὁ λογισμὸς. Οἱ ιδιότητες αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὶς πέντε οὐσίαις τοῦ σύμπαντος: αἰθέρας, φῶς, ἀέρας, ὕδωρ καὶ πῦρ. Ὁ Θεὸς περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς δώδεκα αἰῶνες, τρεῖς γιὰ κάθε σημεῖο τοῦ ὀρίζοντα τοῦ βασιλείου του, οἱ ὅποιοι μὲ τὴ σειρὰ τους διαθλῶνται στοὺς ἑκατὸν σαράντα τέσσερις αἰῶνες αἰώνων. Νότια τοῦ βασιλείου, ἄρα στὸ κάτω μέρος τοῦ σύμπαντος, ἂν θεωρήσουμε τίς τέσσερις κατευθύνσεις σὲ τριοδιάστατο χῶρο, ἀπλώνεται τὸ βασίλειο τοῦ Σκότους, τὸ ὁποῖο βρῖσκεται σὲ συνεχῆ κατάστασις ἐντάσεως ἐξαιτίας τῆς μέχρι θανάτου μάχης τῶν στοιχείων του. Μὲ τίς συνεχεῖς μάχες τῶν στοιχείων τοῦ Κακοῦ ὅλα αὐτὰ «ἀνέρχονται» μέχρι τὰ ὅρια τοῦ βασιλείου τοῦ Φωτός, ἀντιλαμβάνονται τὴν ὑπαρξὴ του καὶ τοὺς γεννᾶται ἡ ἐπιθυμία νὰ κατακτήσουν τὴν περιοχὴ του.

Ὁ ἀγαθὸς Θεὸς ὅμως, ἐπειδὴ εἶναι εἰρηνικὸς, δὲ θὰ συμμετάσχει σ' αὐτὴν τὴν κοσμικὴ μάχη, ἀλλὰ θὰ πολεμήσῃ διὰ τῶν ἀπεσταλμένων του. Τὸ κοσμικὸ δράμα ἀρχίζει νὰ ξεδιπλῶνεται στὸ σύμπαν. Εἶναι ἡ περίφημη *μέση περίοδος*, κατὰ τὴν ὁποία οἱ δύο ἀρχὲς μιγνύονται δημιουργώντας τὴν παρούσα πραγματικότητα. Ὁ Θεὸς ζητᾷ τὴ συνδρομὴ τοῦ Πνεύματός του, ποὺ ὀνομάζεται *Μητέρα Ζωή*. Ἡ τελευταία μὲ τὴ σειρὰ της ἀποστέλλει τὸν *Πρῶτο ἄνθρωπο*, ὁ ὁποῖος κατεβαίνει στὰ ὅρια τοῦ βασιλείου γιὰ νὰ πολεμήσῃ τοὺς εἰσβολεῖς. Ὁπλισμένος μὲ τὰ πέντε στοιχεῖα τοῦ Φωτός, ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τῆς θείας οὐσίας καὶ ταυτίζονται ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους μὲ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, μάχεται κατὰ τῶν δαιμόνων, οἱ ὅποιοι τελικὰ τὰ κατασπαράσσουν. Ἔτσι μιγνύεται ἡ ψυχὴ μὲ τὰ σωματικὰ δαιμονικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναμένει πλέον τὴ λύτρωσή της ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ Θεὸς ἀποστέλλει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸ *Ζῶν Πνεῦμα*, τὸ ὁποῖο καὶ κλητεῖται τὸν Πρῶτο ἄνθρωπο νὰ ἐξέλθῃ τῆς Ἀβύσσου. Προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπελευθέρωσή του, τὸ *Ζῶν Πνεῦμα* καὶ ἡ *Μητέρα τῆς Ζωῆς* νικοῦν τίς δαιμονικὰς δυνάμεις τῆς Ἀβύσσου. Τὸ *Ζῶν Πνεῦμα* κατασκευάζει ἀπὸ τίς σάρκες τῶν δαιμόνων τὸ στερέωμα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα οὐρανοὺς καὶ ὀχτὼ πλανῆτες. Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη εἶναι σκάφη τοῦ φωτός, σταθμοὶ στὸ δρόμο τῶν ψυχῶν ποὺ ἀνεβαίνουν ἢ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ ἐνσαρκωθοῦν. Ἀντίθετα, τὰ ὑπόλοιπα ἄστρα καὶ οἱ πλανῆτες προέρχονται ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ Κακοῦ. Ὁ Θεός, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ δαιμονικὸ σῶμα, στέλνει τὸν τρίτο του ἀγγελιαφόρο προάγγελο τῆς τρίτης περιόδου τῆς κοσμικῆς ἱστορίας, τὸν Υἱὸ τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος κατοικεῖ στὸν ἥλιο, καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη θη-

λυκή θεότητα, τὴν *Παρθένο*, ἡ ὁποία κατοικεῖ στὴ σελήνη. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ σκοπὸ τοὺς ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν ἄμετρη λαγνεία τῶν ἀρχόντων τοῦ Σκότους καὶ παρουσιάζονται μπροστὰ τοὺς γυμνοὶ γιὰ νὰ τοὺς διαφύγουν. Οἱ ἀρσενικοὶ ἄρχοντες ἐκσπερματώνουν καὶ ἔτσι γεννιέται στὴ θάλασσα τὸ τέρας Ἀδάμαντας, ἐνῶ στὴ γῇ δημιουργοῦνται οἱ σπόροι τῶν δένδρων. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ πλάσθηκαν ἀπὸ daίμονες μετὰ ἀπὸ μία σειρὰ ἐρωτικῶν πράξεων καὶ ἀνθρωποφαγίας τοῦ ζεύγους Σακλᾶ-Νεβροῖλ. Τὸ ἀνθρώπινο γένος δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς daίμονες γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Σκότους καὶ τοῦ δαιμονικοῦ σώματος. Ἡ διαιώνιση τοῦ εἶδους, ἡ ὁποία στὴν Π. Διαθήκη παρουσιάζεται ὡς θεϊκὴ ἐντολή, γιὰ τοὺς Μανιχαίους θεωρεῖται τέχνασμα τῶν δυνάμεων τοῦ Κακοῦ γιὰ νὰ διαιωισθεῖ ἡ φυλάκιση τῆς ψυχῆς στὴν ὕλη. Ὁ Χριστός, μεταμορφωμένος σὲ φίδι, πλησιάζει τὸν Ἀδὰμ, προσπαθεῖ νὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὴν πραγματικὴ φύση τῆς ψυχῆς του καὶ τὸν παρακινεῖ νὰ γευθεῖ τὸν καρπὸ τοῦ δένδρου τῆς Γνώσεως. Αὐτὴ ἡ διήγηση τῆς συνάντησης Χριστοῦ καὶ Ἀδὰμ ἀποτελεῖ κληρονομία τοῦ γνωστικοῦ μύθου ποὺ ἀντιστρέφει τὴ διήγηση τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπινου γένους⁷.

Ἀκολουθεῖ τὸ σχέδιο σωτηρίας τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ ἡ ἀποδέσμευσή της ἀπὸ τὸν ὕλικό κόσμο. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀποστέλλονται φωτισμένοι ἰδρυτὲς θρησκειῶν, εὐαγγελιστὲς τοῦ προσωποποιημένου μηνύματος τοῦ Θεοῦ τῆς *Γνώσεως*. Στους ἀπεσταλμένους τῆς Γνώσης συγκαταλέγονται ὁ Βούδας, ὁ Ζωροάστρης καὶ βέβαια ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος ἤρθε στὸν κόσμο μὲ ἀνθρώπινη μορφή ἀλλὰ σῶμα πνευματικό. Ὁ Χριστός, ὑποσχόμενος στοὺς ἀπόστολους νὰ ἀποστείλει τὸν Παράκλητο, ὑπονοοῦσε τὸ Μάνη, ὁ ὁποῖος ταυτιζόταν μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἡ μέση περίοδος ἄρχισε, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Πρώτου ἀνθρώπου καὶ θὰ διαρκέσει, ὅσο ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἡ μίξη τῶν δύο ἀρχῶν. Ὁ κόσμος, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διαμάχης τῶν δύο ἀρχῶν, παραμένει μία φυλακὴ, στὴν ὁποία οἱ daίμονες συνεχίζουν νὰ βασανίζουν τὶς δυνάμεις τοῦ Φωτὸς στὸν ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα ὁμως εἶναι καὶ τόπος σωτηρίας, ἀφοῦ οἱ δυνάμεις τοῦ Φωτὸς προοδευτικὰ κινοῦνται γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὶς δυναστικὲς ἀντίθετες δυνάμεις. Στὰ ἔσχατα τῆς Μέσης περιόδου οἱ δυνάμεις τοῦ Φωτὸς, οἱ ὁποῖες δεσμεύονται ἀπὸ τὸ Σκότος, θὰ ἐπανενωθοῦν μὲ τὸ βασιλείό τους καὶ τὸ Σκότος τότε θὰ ἀποσυρθεῖ στὴν ἄβυσσο τοῦ σύμπαντος. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς τρίτης περιόδου τῆς κοσμικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία συνεπάγεται τὸ θρίαμβο τοῦ Φωτὸς ἐπὶ τοῦ Σκότους καὶ

7. Ἐ. ἄ., *The Kephalalaia of the teacher*, σελ. xxx.

τὸν ὀριστικὸ διαχωρισμὸν τοὺς⁸.

Θεωροῦμε σκόπιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παραθέσουμε τὴν ἀναλυτικὴ διήγηση τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ὅπως ἀκριβῶς ἀναφέρεται στὸ ἔργο *Πράξεις Ἀρχελάου*, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ πολλοὺς μεταγενέστερους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ ἐθεωρεῖτο γενικότερα ὡς ἡ πιὸ ἀξιόπιστη πηγὴ γιὰ τὴ μανιχαϊκὴ κοσμογονία. Ἀλλωστε, μία ἀντιπαράθεση τῶν ὁσων ἀναφέρει στὸ ἔργο του τὰ *Κεφάλαια*, καθιστᾷ σαφές ὅτι ὁ φερόμενος ὡς συγγραφέας τοῦ Ἡγεμόνιος εἶχε πλήρη γνώση τῶν μανιχαϊκῶν γραφῶν: *Εἰ τὴν τοῦ Μάνη πίστιν θέλετε μαθεῖν παρ' ἐμοῦ, ἀκούσατε συντόμως. Οὗτος δύο σέβει θεοὺς ἀγεννήτους, αὐτοφυεῖς, αἰδίους, ἕνα τῷ ἐνὶ ἀντικείμενον, καὶ τὸν μὲν ἀγαθόν, τὸν δὲ πονηρὸν εἰσπηγεῖται, φῶς τῷ ἐνὶ ὄνομα θέμενος, καὶ τῷ ἐτέρῳ σκότος. Καὶ τοῦ μὲν φωτὸς εἶναι μέρος τὴν ἐν ἀνθρώποις ψυχὴν, τοῦ δὲ σκότους τὸ σῶμα, καὶ τὸ τῆς ὕλης δημιουργήμα. Μίξιν δέ, ἥτοι σύγκρασιν τοῦτον λέγει γεγονέναι τὸν τρόπον, ἀπεικάζων τοὺς δύο τῷδε τῷ παραδείγματι. Καθάπερ δύο βασιλεῖς ἀντιμαχόμενοι πρὸς ἀλλήλους, ὄντες ἀπαρχῆς ἐχθροί, καὶ ἀνὰ μέρος ἐκάστου τὰ ἴδια ἔχοντος· κατὰ δὲ σύστασιν τὸ σκότος ἐπελθὼν ἐκ τῶν ὀρίων αὐτοῦ προσεμαχίσαστο τῷ φωτί. Γνόντα δὲ τὸν ἀγαθὸν Πατέρα τὸ σκότος ἐν τῇ γῇ αὐτοῦ ἐπιδεδημηκός, προβάλλειν ἐξ αὐτοῦ δύναμιν, λεγομένην Μητέρα τῆς ζωῆς, καὶ αὐτὴν προβεβληκέναι τὸν πρῶτον ἄνθρωπον, τὰ πέντε στοιχεῖα. Εἰσὶ δέ, ἄνεμος, φῶς, ὕδωρ, πῦρ καὶ ὕλη. Καὶ ταῦτα ἐνδυσάμενον, ὡς πρὸς κατασκευὴν πολέμου, κατελθεῖν κάτω καὶ πολεμῆσαι τῷ σκότει. Οἱ δὲ τοῦ σκότους ἄρχοντες ἀντιπολεμοῦντες αὐτῷ, ἔφαγον ἐκ τῆς πανοπλίας αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ ψυχὴ. Τότε δεινῶς ἐθλίβη ἐκεῖ κάτω ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ὑπὸ τοῦ σκότους, καὶ εἰ μὴ εὐξαμένον εἰσηκουσεν ὁ Πατὴρ καὶ ἀπέστειλεν ἐτέραν δύναμιν προβληθείσαν ὑπ' αὐτοῦ, λεγομένην ζῶν Πνεῦμα, καὶ εἰ μὴ κατελθὼν δέδωκε αὐτῷ δεξιὰν καὶ ἀνήνεγκεν ἐκ τοῦ σκότους, πάλαι ἂν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος κατεχόμενος ἐκινδύνευεν. Ἐκτοτε οὖν κατέλειψε κάτω τὴν ψυχὴν, καὶ διὰ τοῦτο Μανιχαῖοι, ἐὰν συναντήσωσιν ἀλλήλοις, δεξιᾶς διδόασιν ἑαυτοῖς σημείου χάριν, ὡς ἀπὸ σκότους σωθέντες· ἐν γὰρ τῷ σκότει πάσας τὰς αἰρέσεις εἶναι λέγει. Τότε τὸ ζῶν Πνεῦμα ἔκτισεν τὸν κόσμον, καὶ αὐτὸ φορέσαν ἐτέρας τρεῖς δυνάμεις, κατελθὼν ἀνήνεγκε τοὺς ἄρχοντας καὶ ἐστερέωσεν ἐν τῷ στερεώματι, ὃ ἐστὶν αὐτῶν σῶμα ἢ σφαῖρα. Τότε πάλιν τὸ ζῶν Πνεῦμα ἔκτισε τοὺς φωστῆρας, ἃ ἐστὶν τῆς ψυχῆς λείψανα, καὶ οὕτως ἐποίησε τὸ στερέωμα κυκλῆσαι. Καὶ πάλιν ἔκτισεν τὴν γῆν εἰς εἶδη ὀκτώ. Ὁ δὲ Ὡμοφόρος κάτω βαστάζει, καὶ*

8. Βλ. J. Ries, *Le Manichéisme, Dictionnaire de Spiritualité*, Παρίσι, 1977, τόμ. 10, σελ. 204-5.

ἐπὶ ἀμὴν βασιλεύων, τρέμει, καὶ σεισμοῦ αἷτιος γίνεται παρὰ τὸν ὠρισμένον καιρόν. Τούτου ἕνεκα τὸν Υἱὸν αὐτοῦ ἀπέστειλεν ὁ ἀγαθὸς Πατὴρ ἐκ τῶν κόλπων εἰς τὴν καρδίαν τῆς γῆς, καὶ εἰς τὰ ταύτης κατώτατα μέρη, ὅπως αὐτῷ τὴν προσήκουσαν ἐπιτιμίαν δῶ. Καὶ ὅσάκις ἂν σεισμός γένηται, ἡ τρέμει κάμνων, ἡ ἀντιφέρει εἰς ἕτερον ὥμον. Τότε τοίνυν καὶ ἡ ὕλη ἀφ' ἑαυτῆς ἔκτισε τὰ φυτά, καὶ συλωμένων αὐτῶν ἀπὸ τινων ἀρχόντων ἐκάλεσε πάντας τοὺς τῶν ἀρχόντων πρωτίστους, καὶ ἔλαβεν ἀπ' αὐτῶν ἅνὰ μίαν δύναμιν, καὶ κατεσκεύασε τὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ἐκείνου, καὶ ἔδωκε τὴν ψυχὴν ἐν αὐτῷ. Αὕτη ἐστὶ τῆς συγκράσεως ἡ ὑπόθεσις.

Ὅτε δὲ εἶδεν ὁ Πατὴρ ὁ ζῶν θλιβομένην τὴν ψυχὴν ἐν τῷ σώματι, εὐσπλαχνος ὢν καὶ ἐλεήμων, ἐπεμψεν τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν ἡγαπημένον εἰς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς. Διὰ γὰρ ταύτην τὴν πρόφασιν καὶ τὴν τοῦ Ὡμοφόρου ἀπέστειλεν αὐτόν. Καὶ ἔλθων ὁ Υἱὸς μετεσχημάτισεν ἑαυτὸν εἰς ἄνθρωπον εἶδος καὶ ἐφαίνετο τοῖς ἀνθρώποις ὡς ἄνθρωπος, μὴ ὢν ἄνθρωπος, καὶ οἱ ἄνθρωποι ὑπελάμβανον αὐτὸν γεγενῆσθαι. Ἐλθὼν οὖν ποιεῖται τὴν δημιουργίαν πρὸς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν, καὶ μηχανὴν συνεστήσατο ἔχουσαν δώδεκα κάδους, ἥτις ὑπὸ τῆς σφαίρας στρεφομένη ἀνιμᾶται τῶν θνησκόντων τὰς ψυχὰς. Καὶ ταύτας ὁ μέγας φωστὴρ ταῖς ἀκτῖσι λαβὼν καθαρίζει καὶ μεταδίδωσι τῇ σελήνῃ, καὶ οὕτως πληροῦται τῆς σελήνης ὁ δίσκος, ὁ παρ' ἡμῖν προσαγορευόμενος. Πλοῖα γάρ, ἥτοι πορθμεῖα, εἶναι λέγει τοὺς δύο φωστῆρας. Εἶτα, ἐὰν γεμισθῇ ἡ σελήνη, μεταπορθμεύει εἰς ἀπηλιώτην καὶ οὕτως ἀπόκρουσιν ποιεῖται, τοῦ γόμου ἐλαφρυνομένη. Καὶ οὕτω πληροὶ τὸ πορθμεῖον, καὶ πάλιν ἀπογομοὶ ἀνιμωμένων ὑπὸ τῶν κάδων τῶν ψυχῶν, ἄχρις οὗ τὸ ἴδιον αὐτοῦ μέρος σώσει τῆς ψυχῆς. Τῆς γάρ τοῦ ἀγαθοῦ Πατρὸς οὐσίας πᾶσαν ψυχὴν καὶ πᾶν κινούμενον ζῶον μετέχειν λέγει. Τῆς οὖν σελήνης μεταδιδούσης τὸν γόμον τῶν ψυχῶν τοῖς αἰῶσι τοῦ Πατρὸς, παραμένουσιν ἐν τῷ στύλῳ τῆς δόξης, ὃς καλεῖται ἁγὴρ ὁ τέλειος. Ὁ δὲ ἁγὴρ οὗτος στῦλος ἐστὶ φωτός, ἐπειδὴ γέμει ψυχῶν τῶν καθαριζομένων. Αὕτη ἐστὶν ἡ αἰτία, δι' ἧς ψυχαὶ σώζονται. Ἡ δὲ τοῦ ἀποθανεῖν τοὺς ἀνθρώπους ἐστὶ πάλιν αὕτη. Παρθένος τις ὥραία κεκοσμημένη, πιθανὴ πάννυ, συλᾶν ἐπιχειρεῖ τοὺς ἄρχοντας, τοὺς ἐν τῷ στερεώματι ὑπὸ τοῦ ζῶντος Πνεύματος ἀνενεχθέντας καὶ σταυρωθέντας. Φαινομένη δὲ τοῖς ἄρρεσι θήλεια εὐμορφος, ταῖς δὲ θηλείαις νεανίας εὐειδὴς καὶ ἐπιθυμητός. Καὶ οἱ μὲν ἄρχοντες, ὅπταν ἰδωσιν αὐτὴν κεκαλλωπισμένην, οἰστροῦνται τῷ φίλτρῳ, καὶ μὴ δυνάμενοι αὐτὴν καταλαβεῖν, δεινῶς φλέγονται τῷ ἐρωτικῷ πόθῳ τὸν νοῦν ἐξαρπασθέντες. Ὅταν οὖν, τρεχόντων αὐτῶν, ἡ Παρθένος ἄφαντος γένηται, τότε ὁ ἄρχων ὁ μέγας προβάλλει τὰς νεφέλας ἐξ αὐτοῦ, ὅπως σκοτίσῃ τῇ ὁργῇ αὐτοῦ τὸν

κόσμον. Καὶ οὕτως ἐὰν θλίβῃ πάνυ, καθάπερ ἄνθρωπος ἰδρῶν ἀποκοποῦται. Ὁ δὲ ἰδρῶς αὐτοῦ ἐστὶν ἡ βροχή. Ὁμοῦ καὶ ὁ θερισμὸς ἄρχων ἂν συληθῇ ὑπὸ τῆς παρθένου, καταχέει λοιμὸν ἐφ' ὅλης τῆς γῆς, ὅπως θανατώσῃ τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ γὰρ σῶμα τοῦτο κόσμος καλεῖται πρὸς τὸν μέγαν κόσμον. Καὶ οἱ ἄνθρωποι πάντες ρίζας ἔχουσι κάτω συνδεθείσας τοῖς ἄνω. Ὅπότε οὖν συληθῇ ὑπὸ τῆς παρθένου, τότε ἄρχεται κόπτειν τὰς ρίζας τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὅταν κοπῶσι αἱ ρίζαι αὐτῶν, τότε ἄρχεται λοιμὸς γίνεσθαι, καὶ οὕτως ἀποθνήσκουσιν. Ἐὰν δὲ τὰ ἄνω τῆς ρίζης πόνῳ σαλεύσῃ, σεισμὸς γίγνεται τε καὶ ἐπακολουθεῖ, συγκινουμένου μὲν τοῦ Ὠμοφόρου. Αὕτη ἡ αἰτία τοῦ θανάτου⁹.

2. Ὁ φιλοσοφικὸς δυῖσμός καὶ ἡ διὰ ἐπιχειρημάτων ἀναίρεσή του.

Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, κυρίαρχη θέση στὸ μεταφυσικὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ κατέχει ἡ ὑπαρξὴ δύο αἰδίων ἀντιτιθεμένων ἀρχῶν, Θεοῦ καὶ ὕλης. Μολονότι πολλοὶ Πατέρες παρουσιάζουν τὴ διαρχικὴ σύλληψη τῆς δημιουργίας ὡς «βαρβαρικόν» νεωτερισμὸ τοῦ Μάνη ὑπονοώντας προφανῶς τὶς ζωροαστρικὲς καταβολές τῆς διδασκαλίας του, ἀντίστοιχες θεωρίες ὑπῆρχαν καὶ στὸν ἐλληνικὸ φιλοσοφικὸ κόσμον. Πολλὲς μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἀρχαιότητος υἱοθέτησαν, σὲ διαφορετικὸ βέβαια βαθμό, τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίθετες δυνάμεις, ἀπὸ τὴ μία τοῦ Θεοῦ, ὡς αἰώνιας μονάδος καὶ κοσμικοῦ νοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς ὕλης, πηγῆς τῆς ἀταξίας, τῆς ἀτέλειαις καὶ τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες δὲν ἀγνοοῦσαν βέβαια τὶς πνευματικὲς ζυμώσεις στὸ χῶρον τῆς φιλοσοφίας, ἀντίθετα σὲ πολλὰς περιπτώσεις χρησιμοποιοῦσαν τὴν ὁρολογία καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία μεγάλων φιλοσόφων, ὅπως τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους ἀλλὰ καὶ συγχρόνων ὅπως τοῦ Πρόκλου –κυρίως τὸ ἔργο του κατὰ τῶν Γνωστικῶν– καὶ πρωτίστως τὸν ἐνισμὸ τοῦ Πλωτίνου στὶς Ἐννεάδες του. Θὰ περιορίσουμε ἐδῶ τὶς ἀναφορές μας στὸν Πλατωνισμό, ἐπεὶδὴ ἐπηρέασε σημαντικὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ὡς πρὸς τὴν ὁρολογία, ἀλλὰ καὶ τὴ Νεοπυθαγόρεια σχολή, ἡ ὁποία διετύπωσε ἀπόψεις συγγενεῖς μὲ αὐτὰς τοῦ Μανιχαϊσμοῦ.

Ἡ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶχε υἱοθετήσῃ μία διαρχικὴ ἐρμηνεία τοῦ σύμπαντος ἀκολουθώντας τὰ πυθαγόρεια φιλοσοφικὰ δόγματα τῆς ἀντιθέσεως τοῦ Ἐνὸς καὶ τῆς ἀκαθορίστου Δυάδος, γιὰ τὴν

9. Βλ. *Πράξεις Ἀρχελαίου*, PG 18, 1437a-1441b.

ὅποια θὰ μιλήσουμε κατωτέρω. Ὁ Ἀριστοτέλης, στὸ ἔργο του *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* περιγράφοντας τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία, καταλήγει τονίζοντας: Πλάτων μὲν οὖν περὶ τῶν ζητουμένων οὕτω διώρισεν. Φανερόν δ' ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δυοῖν αἰτίαι μόνον κέχρηται, τῇ τε τοῦ τί ἐστὶ καὶ τῇ κατὰ τὴν ὕλην (τὰ γὰρ εἶδη τοῦ τί ἐστὶν αἷτια τοῖς ἄλλοις, τοῖς δ' εἶδεσι τὸ ἐν), καὶ τίς ἡ ὕλη ἢ ὑποκειμένη, καθ' ἧς τὰ εἶδη μὲν ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν, τὸ δ' ἐν ἐν τοῖς εἶδεσι λέγεται, ὅτι αὕτη δυνάς ἐστὶ, τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, ἔτι δὲ τὴν τοῦ εὖ καὶ τοῦ κακῶς αἰτίαν τοῖς στοιχείοις ἀπέδωκεν ἑκατέρους ἑκατέραν, ὥστε φραμέν καὶ τῶν προτέρων ἐπιζητῆσαι τινὰς φιλοσόφων, οἷον Ἐμπεδοκλέα καὶ Ἀναξαγόραν¹⁰. Αὐτὴ ἡ διαρχικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τῆς Ἀκαδημίας, κυρίως ἀπὸ τὸν Ξενοκράτη, καί, μολονότι τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σκεπτικισμοῦ σχεδὸν ἐξαφανίσθηκε, ἄνθησε ἐκ νέου ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα, ὅπου ὁ δυῖσμός ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο πιὸ ἔντονος ἀπὸ ποτέ. Τὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Μαξίμου τοῦ Τυρίου, τοῦ Ἑρμογένους καὶ τοῦ Νουμηνίου Ἀπαμείας, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε μόνο στὰ πιὸ σημαντικὰ ὀνόματα τῆς ἐποχῆς, προϋποθέτουν τὴν ἀντίθεση Θεοῦ καὶ ὕλης. Ἡ τελευταία συνδέεται ἄμεσα πλέον μὲ τὸ κακό¹¹. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Διογένης Λαέρτιος στὸ ἔργο του *Βίοι Φιλοσόφων* ἀναφέρεται στὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνος περὶ ὑπάρξεως δύο ἀρχῶν, ὅπως καὶ οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ὅταν καταφέρονται κατὰ τοῦ Μάνη: (Πλάτων) δύο δὲ πάντων ἀπέφηνεν ἀρχάς, θεὸν καὶ ὕλην, ὃν καὶ νοῦν προσαγορεύει καὶ αἷτιον. Εἶναι δὲ τὴν ὕλην ἀσχημάτιστον καὶ ἄπειρον, ἐξ ἧς γίνεσθαι τὰ συγκρίματα¹². Ἐδῶ, ὅμως, πρέπει νὰ κάνουμε μία αὐστηρὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ δυῖστικοῦ συστήματος τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ. Στὸν *Τίμαιο* ὁ Πλάτων ἀναφερόμενος στὶς δύο ἀρχές, λέγει: Ὑπάρχει οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε· τί τὸ ὃν αἰεὶ, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχον, καὶ τί τὸ γινόμενον μὲν αἰεὶ, ὃν δὲ οὐδέποτε; Τὸ μὲν δὴ νοήσει μετὰ λόγου περιληπτόν, αἰεὶ κατὰ ταῦτά ὃν, τὸ δ' αὖ δόξει μετ' αἰσθήσεως ἀλόγου δοξαστόν, γινόμενον καὶ ἀπολλύμενον, ὄντως δὲ οὐδέποτε ὃν. Πᾶν δὲ αὖ τὸ γινόμενον ὑπ' αἰτίου τινὸς ἐξ ἀνάγκης γίνεσθαι· παντὶ γὰρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχεῖν¹³. Ἡ πρώτη λοιπὸν ἀρχὴ κατανοεῖται ὡς νόησις καὶ λόγος, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀρχὴ γίνεται ἀντιλη-

10. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* 988a.

11. Βλ. J. Dillon, *The middle Platonists*, Λονδίνο, 1977, κεφ. 1 καὶ 2, σελ. 1-113, πρβλ. S. Pétremont, *Le dualisme chez Platon, les Gnostiques et les Manichéens*, Παρίσι, 1947, σελ. 11 κ.ε.

12. *Βίοι Φιλοσόφων*, 3, 69.

13. *Τίμαιος*, 27d-28a.

πτῇ διὰ τῶν αἰσθήσεων, χωρὶς λογικοὺς συλλογισμούς, ἀφοῦ γεννιέται καὶ χάνεται χωρὶς νὰ ὑπάρχει ποτὲ πραγματικά. Ἡ πρώτη ἀρχὴ ταυτίστηκε μεταγενέστερα μὲ τὸ Θεό, τὸ «ὄντως ὄν» τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ «ποιοῦν», ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀρχὴ μὲ τὴν ὕλη, μὲ τὸ *γινόμενον* ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξασφαλίζεται ἡ ὄντολογικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Θεοῦ ἐναντι τῆς ὕλης, ὅπως ὑποστήριξαν ἄλλωστε καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ ποὺ υἱοθέτησαν τὸ μονισμό τῆς πλατωνικῆς σκέψεως.

Ἄν, ἀντίθετα, ἀρνηθοῦμε τὴν ταύτιση τῆς ὕλης μὲ τὸ «γινόμενον», ἀφαιροῦμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν αἰτιακὴ σχέση της μὲ τὸ Θεὸ καθιστώντας τὴν ἀνεξάρτητη, αἰδία ἀρχή, ἡ ὁποία ὑφίσταται *causa sui*. Κατ' αὐτὸν ὁμοῦ τὸν τρόπο εἰσάγεται μία δευτέρη δημιουργικὴ ἀρχή, παράλληλη μ' αὐτὴ τοῦ Θεοῦ. Μία παρόμοια λογικὴ ὄχι μόνο καθιστᾷ τὴν ὕλη ἐνεργητικὴ, ὑπόθεση ἀτοπη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ἔχει ἐπιπτώσεις ἀκόμη καὶ στὴν ὄντολογία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποδίδεται στὴ θεία φύση μία παθητικότητα, ποὺ ἐπιτρέπει στὴν ὕλη νὰ κατέχει ἐνεργητικὸ ρόλο στὴν κοσμογονία. Συνεπῶς αἴρεται ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος πλέον δὲν εἶναι τὸ ποιητικὸν αἷτιον τοῦ παντός. Ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε ἀνωτέρω προέκυψαν διάφορες ἀντικρουόμενες ἐρμηνεῖες σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς ὕλης, μία ἐκ τῶν ὁποίων προϋποθέτει τὴν προϋπαρξή της καὶ τὴν ταύτισή της μὲ μία κοσμικὴ ψυχὴ κακὴ, τὴν ὁποία ὁ δημιουργὸς καὶ ἀγαθὸς Θεὸς ὁδήγησε ἀπὸ τὸ χάος στὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία. Ὁ Πρόκλος ἀναφέρει τοὺς δύο ἐπιφανέστερους φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ὑπεστήριξαν αὐτὴν τὴν ἀδόκιμη, κατὰ τὸν ἴδιο ἐρμηνεία τοῦ πλατωνικοῦ χωρίου. Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία του, ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Ἀττικὸς δίδασκαν τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὕλης πρὸ τῆς δημιουργίας ὑπὸ τὴ μορφὴ ἀτάκτου κινήσεως: *τοιαύτης δ' οὖν τῆς συζητήσεως οὔσης Πλούταρχος μὲν καὶ Ἀττικὸς καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν Πλατωνικῶν κατὰ χρόνον τὴν γένεσιν ἤκουσαν καὶ φασὶ γίνεσθαι τὴν ζήτησιν, εἴτε ἀγέννητος κατὰ χρόνον ὁ κόσμος, εἴτε γενητός. Εἶναι γὰρ πρὸ τῆς κοσμοποιΐας ἀτακτον κίνησιν, ἅμα δὲ κινήσει πάντως ἐστὶ καὶ χρόνος, ὥστε καὶ χρόνον εἶναι πρὸ τοῦ παντός, ἅμα δὲ τῷ παντὶ γεγονέναι χρόνον, ἀριθμὸν ὄντα τῆς τοῦ παντός κινήσεως, ὡς ἐκεῖνος ἦν τῆς πρὸ τῆς κοσμοποιΐας οὔσης ἀτάκτου κινήσεως ἀριθμός¹⁴. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πρόκλος, ἡ γένεσις τοῦ σύμπαντος δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξεως καὶ τοῦ νόμου στὴν ἤδη προϋπάρχουσα «ἀτακτον κίνησιν», ἐνῶ ὁ χρόνος, ὁ ὁποῖος συνεπάγεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κινήσεως πρὸ τῆς δημιουργίας, πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ*

14. *In Platonis Timaeum Commentaria*, Ernestus Diehl, Lipsiae MCMIII, I 276, 30-277, 7.

τὸ χρόνο τοῦ Χάους. Ὁ Πρόκλος ἐπιμένει στὸ ἀγέννητο ἰδίωμα ποὺ οἱ ἀντίπαλοί του προσδίδουν σ' αὐτὸ τὸ Χάος, γιὰ νὰ καταλήξει ὅτι συνέδεσαν αὐθαίρετα αὐτὴν τὴν προϋπάρχουσα ὕλη μὲ τὴν «κακεργέτιν» ψυχὴν τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* Χ. Πράγματι, ὁ Πλούταρχος στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ Ψυχογονίας* ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ψυχὴ προϋπήρχε τοῦ κόσμου, κινουῦσε τὰ πάντα πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως, γιὰ νὰ τακτοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ νὰ συμμετέχει ἑκτοτε στὴ διάνοιά του ὡς ἡ ἀγαθὴ ψυχὴ τοῦ κόσμου¹⁵. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ τύπος τοῦ δυϊσμοῦ ποὺ ἀναφέρουμε εἶναι πολὺ συγγενὴς μὲ τὸ μανιχαϊκὸ δόγμα τῆς προϋπάρξεως δύο αἰωνίων ἀρχῶν, τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὕλης, τῇ θεωρίᾳ περὶ μίξεως τῶν δύο ἀρχῶν γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου, τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ὕλη εἶναι φύσει κακὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς στέρξη τοῦ ἀγαθοῦ, μία κακὴ ὄντοτητα, μητέρα τῶν δαιμόνων κατεχόμενη ἀπὸ μία κοσμικὴ ψυχὴ φύσει κακὴ. Ἐντούτοις, δὲν μποροῦμε νὰ παραθεωρήσουμε μία πολὺ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυϊστικὲς θεωρήσεις τοῦ κόσμου: γιὰ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Ἀττικὸ ἡ ὕλη καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν *κακεργέτιν*, τελικῶς, μὲ τὴ δράση τοῦ ἀγαθοῦ δημιουργοῦ μεταπλάθονται καὶ μετατρέπονται σὲ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀγαθῆς δημιουργίας, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ κακὴ φύση τῆς ὕλης ἐκδηλώνεται μὲ φυσικὲς καταστροφές. Ἀντίθετα, στὸ μεταφυσικὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ἡ φύση τοῦ κακοῦ τῆς ὕλης εἶναι τέτοια, ὥστε ἡ μίξη της μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ φθείρει τὴ δημιουργία καὶ ὁδηγεῖ στὸν ἀφανισμό τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος γιὰ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς εἶναι ἄφθαρτος. Ἐπιπροσθέτως, ἑκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο φιλοσόφους ποὺ ἀναφέραμε, καὶ οἱ Στωικοί, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο, θεωροῦσαν ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀρχὲς στὸ σύμπαν, τὸ *ποιεῖν* καὶ τὸ *πάσχειν*. Τὸ πρῶτο τὸ ταῦτιζαν μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὸ δεύτερο μὲ τὴν οὐσία ἄνευ ιδιότητος, δηλαδὴ τὴν ὕλη¹⁶.

Ὁ δυϊσμός τοῦ Μάνη διέφερε ἐπιπλέον καὶ ἀπὸ αὐτὸν τῆς Πυθαγόρειας σχολῆς. Ὁρισμένοι μαθητὲς τῆς τελευταίας διέκριναν ὡς ἀρχὲς τοῦ σύμπαντος μία σειρὰ ἀντιθετικῶν συζυγιῶν (*ἀντιδιαίρεσις*). Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ἡ ὕλη δὲν εἶναι ἀντίθετη τοῦ Θεοῦ (μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετο τὸ γιγνόμενον τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου;) ἀλλὰ τὸ κακὸ. Τὸ δόγμα τῆς *ἀντιδιαίρεσεως* περιέγραφε τὴν ὑπαρξὴ δύο παραλλήλων συστοιχιῶν διὰ τῶν ὁποίων προσπάθησαν οἱ Πυθαγόρειοι νὰ συμπεριλάβουν ὅλες τὶς ὑφιστάμενες, κατ' αὐτοὺς, ἀντιθέσεις στὸ σύμπαν. Στὶς δέκα ἀντιθετικὲς συζυγίες ποὺ μᾶς παραθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, αὐτὲς ποὺ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς Πυθαγο-

15. 9, 1016 c-d.

16. *Βίοι Φιλοσόφων* 7, 134.

ρείους θεωροῦσαν ὡς ἀρχές τοῦ σύμπαντος, ἡ ἀντιθετική συζυγία ἀγαθοῦ - κακοῦ εἶναι μόλις ἑνατη στήν σειρά: ἕτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων τὰς ἀρχὰς δέκα λέγουσιν εἶναι τὰς κατὰ συστοιχίαν λεγόμενας, πέρας καὶ ἄπειρον, περιττὸν καὶ ἄρτιον, ἐν καὶ πλῆθος, δεξιὸν καὶ ἀριστερόν, ἄρρεν καὶ θῆλυ, ἡρεμοῦν καὶ κινούμενον, εὐθύ καὶ καμπύλον, φῶς καὶ σκότος, ἀγαθόν καὶ κακόν, τετράγωνον καὶ ἑτερόμηκες¹⁷. Στους πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἡ Πυθαγόρεια σχολὴ γνώρισε ὄχι μόνο μεγάλη ἀνθήση ἀλλὰ ταυτόχρονα τὴν ἀνάπτυξη δύο διαφορετικῶν κινήματων στοὺς κόλπους της. Τὸ πρῶτο, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Εὐδωρο, ὑπεστήριξε ὅτι ὅλες οἱ ἀντιθέσεις προέρχονται ἀπὸ τὴν ὑπέρταρτη ἀρχή, τὴ Μονάδα, υἱοθετώντας ἔτσι ἓνα μονιστικὸ σύστημα, ἐνῶ τὸ δεύτερο, σαφέστατα δυϊστικόν, θεωροῦσε ὅτι ὅλες οἱ ἀντιθετικές συστοιχίες προέρχονταν ἀπὸ δύο αἰδίες δυνάμεις, τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακόν¹⁸. Ἡ τελευταία σχολὴ τῶν Πυθαγορείων ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Πλουτάρχου στὸ ἔργο του *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* «καὶ οἱ μὲν Πυθαγορικοὶ διὰ πλειόνων ὀνομάτων κατηγοροῦσι τοῦ μὲν ἀγαθοῦ τὸ ἐν, τὸ πεπερασμένον, τὸ μένον, τὸ εὐθύ, τὸ περισσόν, τὸ τετράγωνον, τὸ ἴσον, τὸ δεξιόν, τὸ λαμπρόν, τοῦ δὲ κακοῦ τὴν δυνάδα, τὸ ἄπειρον, τὸ φερόμενον, τὸ καμπύλον, τὸ ἄρτιον, τὸ ἑτερόμηκες, τὸ ἄνισον, τὸ ἀριστερόν, τὸ σκοτεινόν, ὡς ταύτας ἀρχὰς γενέσεως ὑποκειμένας»¹⁹.

Συμπερασματικά, ὁ δυϊσμός, ὁ προερχόμενος ἀπὸ τὶς μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἐποχῆς, ἦταν ἤδη γνωστός στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ ἐγγύτερο περιβάλλον τῶν ἐθνικῶν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολές. Πολλὲς φορὲς υἱοθετεῖται ἡ ἐπιχειρηματολογία κατὰ τοῦ φιλοσοφικοῦ δυϊσμοῦ, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται ἤδη στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενέστερων, Πρόκλου, Πλωτίνου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκοπολίτου, τοῦ πρώτου ἐθνικοῦ ποὺ καταπολέμησε τὸ μανιχαϊκὸ δυϊσμὸ καταδικάζοντάς τον ὡς τὴν πλέον ἀκραία μορφή δυϊσμοῦ ποὺ εἶχε παρουσιασθεῖ ποτέ. Ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς πραγματεῖες ἀπετέλεσαν τὴ δευτερογενῆ πηγὴ ἀντλήσεως ἐπιχειρημάτων κατὰ τοῦ δυϊσμοῦ. Πρωτογενὲς παρέμεινε ἡ Βιβλικὴ θεολογία καὶ ἡ Πατερικὴ παράδοση, στίς ὁποῖες ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐκ μηδενὸς δημιουργία τῶν πάντων ἐξ Αὐτοῦ δὲν χρῆζει θεμελιώσεως διὰ φιλοσοφικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀφοῦ πρόκειται κυριώτατα γιὰ βίωμα τῆς ἐν κόσμῳ ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ.

17. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 986 α.

18. Merlan, *The Pythagoriens*, σελ. 86-106.

19. 370 ε.

3. Ἀντιμανιχαϊκή Γραμματεία

Σχεδόν ταυτόχρονα μὲ τὸ θάνατο τοῦ αἵρεσιάρχῃ Μάνῃ τὸ 274 ἢ 276 μ.Χ. οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς θὰ ἐπικεντρῶσουν τὸ ἐνδιαφέρον τους σ' αὐτὴ τὴ νέα ἀπειλὴ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ πρῶτες ἀποστολὲς τῶν μαθητῶν του δὲ θὰ ἀργήσουν νὰ φθάσουν στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ ἀκολούθως ἡ Β. Ἀφρική καὶ ἡ ἴδια ἡ Ρώμη θὰ γίνουν οἱ νέες ἐστίες τοῦ Μανιχαϊσμοῦ στὸ Δυτικὸ κόσμον. Στὴν Αἴγυπτο, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν περιστάσεων, τὴν ἀνασκευὴ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ θὰ ἀναλάβει ὁ νεοπλατωνικὸς Ἀλέξανδρος Λυκοπολίτης περίπου στὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα. Ἐνα πλῆθος χειρογράφων ἔργων τῆς αἵρέσεως, ἑλληνικὲς καὶ κοπτικὲς μεταφράσεις τῶν πρωτοτύπων ἔργων τοῦ Μάνῃ, πιστοποιοῦν τὴν εὐρεία διάδοση ποὺ γνώρισε ἡ αἵρεση στὶς εὐρισκόμενες πλησίον τῆς Λυκοπόλεως περιοχές²⁰. Τὸ 302 μ.Χ. ὁ Ἀμνιος Ἀνίκιος Ἰουλιανὸς σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Διοκλητιανὸ καταγγέλλει τὶς δραστηριότητες τῶν αἵρετικῶν στὴν ἐπαρχία τῆς Αἰγύπτου. Στηριζόμενος στὴν συγκεκριμένη ἀναφορὰ ὁ Διοκλητιανὸς τὴν ἴδια χρονιά θὰ ἐκδώσει διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ καταδικάσει τὴν αἵρεση θεωρώντας τὴν ὡς ἀπόπειρα τῆς Περσίας, θανάσιμου ἐχθροῦ τῆς Ρώμης, νὰ καταργήσει τὰ ρωμαϊκὰ ἥθη καὶ νὰ τὰ ὑποκαταστήσει μὲ περσικὰ (*Leges Persarum*). Οἱ αἵρεσιάρχες καὶ τὰ αἵρετικά ἔργα θὰ καταλήξουν στὴν πυρὰ, ἐνῶ οἱ περιουσίεις τους θὰ κατασχεθοῦν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία. Οἱ ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι τῆς αὐτοκρατορίας (*honorati aut cuiuslibet dignitatis vel maioris personae*) ἐξορίζονταν καὶ καταδικάζονταν σὲ καταναγκαστικά ἔργα σὲ ὄρυχεῖα τῆς Ἀραβίας²¹. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς αἵρέσεως προέρχονταν ἀπὸ τὴν ὑπὸ περσικὴ κατοχὴ Συρία, γι' αὐτὸ πολλὰ χειρόγραφα σώθηκαν στὴ συριακὴ γλῶσσα. Βέβαια πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὸν προηγούμενον αἰῶνα, οἱ ἀνατολικὲς θρησκείες εἶχαν βρεῖ γόνιμο ἔδαφος στὴν ἐπικράτεια τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως μὲ τὴ λατρεία τοῦ Μίθρα, τὴν ὁποία οἱ Πατέρες τῆς ἐκκλησίας καταδίκασαν ὡς ἀλλότρια πρὸς τὰ ρωμαϊκὰ ἔθιμα θρησκεία²².

Δὲν εἶναι, λοιπόν, καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρῶτες ἀντιμανιχαϊκὲς πραγματεῖες προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς, ὅχι μόνο ἐκκλησιαστικούς, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας. Οἱ πραγματεῖες αὐτὲς εἶχαν συνήθως ἡ

20. Βλ. I. Gardner, *The Kephalaia of the teacher*, Leiden-New York-Köln, 1995, σελ. xv.

21. Βλ. Samuel N. C. Lieu, *The Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, 1992, σελ. 23.

22. Ἰουστίνος, *Ἀπολογία*, I, 66, πρβλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ὁμιλ. 39, PG 36, 340 b.

τῇ διαδεδομένη ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ μορφὴ τῆς βιογραφίας, ὅπως γινόταν κυρίως μὲ τοὺς βίους ἁγίων, ἢ πάλι τὴν κλασικὴ μορφὴ τῆς ἀντιαιρετικῆς γραμματείας κατὰ τοῦ θεωρητικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Μανιχαϊσμοῦ μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν. Βέβαια στὴν περίπτωσι τοῦ Μάνη, ἀποδεικνυόταν ὅτι δὲν ἦταν παρὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ψευδοπροφῆτες ποὺ βρῆκε τραγικὸ τέλος μέσῳ τῆς θείας πρόνοιας.

Στὴ δευτέρῃ κατηγορίᾳ συμπεριλαμβάνεται τὸ ἔργο τοῦ **Ἀλεξάνδρου Λυκοπολίτου**, τὸ ὁποῖο ἐγράφη λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μάνη²³. Ἐντούτοις, ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι ἐκκλησιαστικὸ πρόσωπο²⁴, παρὰ τὴν ἀντίθετη μαρτυρία τοῦ Φωτίου. Ὁ τελευταῖος, στὸ ἔργο του *Κατὰ Μανιχαίων*, προφανῶς στὴν προσπάθειά του νὰ καταπολεμήσῃ τὴν αἵρεση τῶν Παυλικιανῶν, παραπέμπει τοὺς ἀναγνώστες ποὺ ἐπιθυμοῦν περισσότερες λεπτομέρειες ἐπὶ τοῦ θέματος στὰ κλασικὰ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα κατὰ τῆς αἵρέσεως τῶν Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Σεραπίωνος Θμουέως, Ἐπιφανίου Σαλαμίνος, Τίτου Βόστρων καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκοπολίτου²⁵. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σύγγραμμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ περιβάλλον καὶ καταφέρεται κατὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ μὲ φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα, ἐντούτοις ἐθεωρεῖτο θεμελιῶδες γιὰ τὴν βαθύτερη καὶ οὐσιαστικότερη κατανόηση τῶν αἵρετικῶν ἀπόψεων. Ὁ Ἀλέξανδρος διέθετε βαθειὰ γνώση τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων καὶ σχολῶν τῆς ἐποχῆς, τῆς Πλατωνικῆς, Ἀριστοτελικῆς καὶ Στωικῆς. Ὡστόσο ὅμως πιεζόμενος ἀπὸ τίς περιστάσεις καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἔντονη προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα τῶν μαθητῶν τοῦ Μάνη στὴν Αἴγυπτο, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν C. Puech²⁶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 244 μ.Χ., ἀναγκάσθηκε νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τοῦ Πλωτίνου, ὁ ὁποῖος καταπολέμησε τὴν αἵρεση τῶν Γνωστικῶν μὲ φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα²⁷. Προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ τὸ παράλογο τῆς μανιχαϊκῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἀσυμβίβαστο αὐτῆς ὄχι μόνον μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ὀρολογία τῶν προαναφερθέντων φιλοσοφικῶν σχολῶν. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος μᾶς παραθέτει ἱστορικὰ καὶ δογματικὰ πληροφορίες γιὰ τὴν αἵρεση, καὶ στὸ δεύτερο, ὅπου ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴ δυνιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Μανιχαϊσμοῦ

23. Alexandre de Lycopolis, Contre la doctrine de Mani, A. Villey, Παρίσι 1985, σελ. 21.

24. Prosper Alfarc, Les écritures manichéennes, Paris, 1918, σελ. 111.

25. Βλ. Contra Manichaeos I, 11.

26. Βλ. Histoire des Religions II, Encyclopédie de la Pleiade, 1972, σελ. 540.

27. Βλ. Ἐννεάδες, II, 9 κ.έ.

ἀντλώντας ἐπιχειρήματα πού προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Πρόκλο, τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Πολὺ περιληπτικά μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε τὶς βασικὲς θέσεις τῆς πραγματείας ὡς ἑξῆς: Ἡ ὕλη κατὰ τοὺς Μανιχαίους εἶναι αἰδία καὶ προϋπάρχει τοῦ κόσμου ὡς «ἄτακτος κίνησις», κατὰ συνέπεια ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς εἶναι τελείως διάφορος ἀπὸ τοὺς ὁρισμοὺς πού τῆς προσέδωσαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐπιπλέον, υἱοθετώντας τὴ συλλογιστικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως αὐτὴ ἀναλύεται στὸ ἔργο του *Φυσικά*, ἡ ὕλη δὲν μπορεῖ ἐκ φύσεως νὰ ἔχει ἀνοδικὴ πορεία προκειμένου νὰ εἰσέλθει στὸ βασίλειο τοῦ Φωτός, ὅπως προϋποθέτει ἡ μανιχαϊκὴ κοσμογονία. Ὁ Ἀλέξανδρος θεωρεῖ ὅτι τὸ κακὸ δὲν ὑφίσταται στὴ δημιουργία, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κακὴ χρῆση τοῦ αὐτεξουσίου τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Ἡ ἀποψη ἐπίσης τῶν Μανιχαίων ὅτι ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἀντίκειται στὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα τῶν Ἑλλήνων ἀστρονόμων τῆς ἐποχῆς.

Τὸ σπουδαιότερο, ἀναμφισβήτητο, ἀντιμανιχαϊκὸ σύγγραμμα αὐτῆς τῆς περιόδου, λόγῳ τῆς ἀπηχίσεως πού βρῆκε στοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς, ὑπῆρξε τὸ ἔργο *Πράξεις τοῦ Ἀρχελάου*, συνταχθέν περὶ τὸ 340 μ.Χ. στὴν ἐλληνικὴ ὑπὸ τοῦ **Ἡγεμονίου**. Μέρος τοῦ ἔργου διασώζεται αὐτοῦσιο στὸ σύγγραμμα τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος *Πανάριον*. Πολὺ σύντομα μεταφράσθηκε καὶ στὴ λατινικὴ, ἔκδοση στὴν ὁποία σώζεται ὁλόκληρο τὸ κείμενο. Γύρω στὸ 400 μ.Χ., τόσο στὴ Ρώμῃ ὅσο καὶ στὴ Β. Ἀφρικῇ, ἡ λατινικὴ μετάφραση χρησιμοποιεῖται εὐρέως γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν πολυάριθμων μανιχαϊκῶν κοινοτήτων τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Πολυάριθμα ἀντίγραφα τῆς λατινικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου συνέχισαν νὰ κυκλοφοροῦν καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 6ου μ.Χ. αἰώνα, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ρώμης Γελάσιος Α' καὶ Γρηγόριος Α' καταδικάζουν ἐπανειλημμένα τὴν αἵρεση. Ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα κι ἑξῆς τὸ ἔργο θὰ χρησιμοποιηθεῖ, εἰδικὰ στὶς περιοχὲς τῆς Ν. Γαλλίας, στὴν πολεμικὴ κατὰ τῶν Ἀλβιγίων καὶ τῶν Καθαρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο ἀπὸ τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς ἐπανεμφάνιση τῆς μανιχαϊκῆς ἀπειλῆς²⁸.

Ἐπίσης, ἀπὸ ὁρισμένα χωρία τοῦ κειμένου, πού σώθηκαν μεταφρασμένα στὴν κοπτικὴ καὶ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ μεταγενέστερους Σύρους συγγραφεῖς, ὑποθέτουμε ὅτι πρέπει νὰ εἶχε μεταφρασθεῖ καὶ στὶς δύο γλῶσσες²⁹. Τὸ ἔργο παρουσιάζει τὸ Μάνη ὡς κληρονόμο μιᾶς ἐσφαλμένης διδασκα-

28. J. Ries, *Le Manichéisme*, Dictionnaire de Spiritualité, Παρίσι, 1977, τόμ. 10, σελ. 201.

29. Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, 1992, σελ. 129.

λίας, πού προέρχεται ἀπὸ μία σειρὰ ψευδοπροφητῶν. Ὁ Τύρβωνας, μαθητὴς τοῦ αἰρεσιάρχη, ἐστάλη ἀπὸ τὸν τελευταῖο στὴν Κασχάρ τῆς Μεσοποταμίας, στὸ Castellum Arabionis, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν ἐπιφανῆ πολίτη Μάρκελλο, γνωστὸ γιὰ τὴν φιланθρωπία του, τὸν ὁποῖο ἐπεχείρησε νὰ μεταστρέψῃ στὰ δόγματα τῆς αἵρέσεως μὲ μιὰ ἐπιστολή. Ὁ Μάρκελλος καλεῖ τὸν μαθητὴ τοῦ Μάνη νὰ συμμετάσχει σὲ δημόσια συζήτηση μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως Ἀρχέλαο. Ὁ τελευταῖος κατέρριψε πολὺ γρήγορα τὶς αἰρετικές θέσεις. Ὁ μαθητὴς τοῦ Μάνη ἐγκατέλειψε τὴν πόλη χωρὶς νὰ προσηλυτίσει τὸν Μάρκελλο.

Τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει τὸ ἔργο ὀφείλεται πρωτίστως στὴ λεπτομερῆ παράθεση τοῦ μανιχαϊκοῦ μύθου περὶ δημιουργίας καὶ στὴν ἐπίδραση πού θὰ ἀσκήσῃ ἡ ἐν λόγῳ διήγηση σὲ μεταγενέστερες ἀντιμανιχαϊκὲς πραγματεῖες. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εὐσέβιος δὲ χρησιμοποιοῖ τὸ ἔργο στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐνῶ οἱ συνεχιστὲς τοῦ Σωκράτους καὶ Θεοδώρητος δείχνουν μεγάλη ἐξοικείωση μ’ αὐτό³⁰, μᾶς ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι ὁ Αὐγουστίνος, μολοντί χρησιμοποιοῖ τὶς ἀντιαιρετικές πραγματεῖες τοῦ Ἐπιφανίου καὶ τοῦ Φιλαστρίου ὡς πηγὲς γιὰ τὴν πολεμικὴ του κατὰ τῶν αἱρέσεων, δὲν κάνει καμμία ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο ἔργο, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ προαναφερθέντες τὸ χρησιμοποίησαν ἐπανελημμένως.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σπουδαῖα ἀντιμανιχαϊκὰ ἔργα εἶναι καὶ τὸ *Κατὰ Μανιχαίων* τοῦ **Σεραπίωνος Θμουέως** († 362), τὸ ὁποῖο συνεγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 323 καὶ 330 μ.Χ., ὅταν ὁ συγγραφέας του ὀλοκλήρωσε τὶς σπουδές του κάτω ἀπὸ τὴν ἔντονη ἐπίδραση τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογικῆς παραδόσεως. Τὸ πλήρες κείμενο ἀνακάλυψαν μόλις τὸ 1925 οἱ R. P. Casey καὶ Kirsopp Lake στὸν κώδικα 236 Βατοπεδίου. Τὸ ἔργο ἐκθέτει καὶ ἀνατρέπει θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τῶν Μανιχαίων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀντιπαραβάλλει σ’ αὐτὲς τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ὁ Σεραπίων, ἔχοντας μελετήσει τὸ δογματικὸ σύστημα καὶ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία πού εἶχε υἱοθετήσει ὁ Μανιχαϊσμός, μᾶς προσφέρει καινούργιες πληροφορίες στὰ συγκεκριμένα θέματα³¹. Ἐπίσης ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὴν ὁρθόδοξη τριαδολογία προσπαθώντας συγχρόνως νὰ ἀπορρίψει τὸν ἀρειανισμό, τὸν ὁποῖο δὲ μνημονεύει καθόλου στὸ ἔργο του³². Ὁ **Κύριλλος Ἱεροσολύμων** (315-386, ἐπίσκοπος ἀπὸ τὸ 349)

30. Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, I, 22, 1-4, Θεοδώρητου, *Αἰρετικῆς Κακομυθίας ἐπιτομή*, PG 83, 377α κ.ἐ.

31. Prosper Alfarcic, *Les écritures manichéennes*, Paris, 1918, σελ. 113.

32. Σ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Β*, σελ. 217.

στό ἔργο του *Κατηχήσεις* ἀναφερόμενος στοὺς κινδύνους τῶν αἱρέσεων, ἰδιαίτερα δὲ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, μνημονεύει ὡς πηγή καὶ χρησιμοποιοεῖ εὐρῶς τὸ ἔργο *Πράξεις τοῦ Ἀρχελαίου*³³.

Σημαντικὸς πολέμιος τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ὑπῆρξε ὁ **Τίτος Βόστρων** († 364), ὁ ὁποῖος ἀντιστάθηκε δυναμικὰ στὴν προσπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ νὰ ἐπαναφέρει μὲ διάταγμα τὴν εἰδωλολατρία. Ἡ πραγματεία του *Κατὰ Μανιχαίων* ἀπετελεῖτο ἀπὸ τέσσερα βιβλία, ἀν καὶ μέχρι πρότινος εἶχαμε στὴν διάθεσή μας ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο μόνο τὰ δύο πρῶτα βιβλία καὶ τὰ ἕξι πρῶτα κεφάλαια ἀπὸ τὸ τρίτο³⁴. Τὸ σύνολο τοῦ ἔργου σώζεται μόνο στὴ συριακὴ μετάφραση, ἡ ὁποία ἐκπονήθηκε σχεδὸν εἴκοσι χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν συγγραφὴ του στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα³⁵. Ὁ Τίτος ἀντικρούει τὴν μανιχαϊκὴ ἀντίληψη περὶ ὑπάρξεως τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς προκύπτον δόγμα τῆς ὑπάρξεως μίας παράλληλης αἰδίας ἀρχῆς, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ. Ὁ Σ. Παπαδόπουλος ἀξιολογεῖ τὸ ἔργο ὡς ἐξῆς: ὁ *Τίτος Βόστρων ἀναλύει τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας καὶ ἀνατρέπει θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τῶν Μανιχαίων, ὅπως ὅτι τὸ σκότος εἶναι αἰδίο καὶ αἰώνιο καὶ πολεμᾷ ὡς ἰσοδύναμο τὸ φῶς, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι δημιούργημα τοῦ κακοῦ καὶ αἰώνια κ.ἄ. Θετικὰ, τονίζει τὴν θεία προέλευση τῆς ΠΔ, τὴν ὁποία οἱ Μανιχαῖοι ἀπέρριπταν, καὶ προστατεῦει τὴν ΚΔ ἀπὸ τίς παρερμηνεῖες καὶ τὴν ἀποσπασματικὴν χρῆσιν τῶν Μανιχαίων. Τὸ ἔργο ἀπέβη σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν γνώσιν τοῦ μανιχαϊσμοῦ, δεδομένου ὅτι σ' αὐτὸ πολὺ συχνὰ παραθέτει ὁ Τίτος αὐτοῦσια ἢ παραφρασμένα χωρία ἀπὸ κείμενα ἀντιπάλων του. Δυστυχῶς, ὅμως, ὄχι μόνο δὲν κάνει ἀκριβεῖς παραπομπές, ἀλλὰ καὶ δὲν διακρίνει τὸν Μάνη ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του. Ἐκφράζεται μάλιστα ἡ ἄποψη ὅτι γνώριζε καὶ καταπολεμοῦσε τὸν Ἀδδα (Ἀδείμαντο), ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἀργότερα ἔγραψε ὁ Αὐγουστίνος³⁶. Λίγο μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τίτου Βόστρων ὁ **Ἐπιφάνιος** συντάσσει τὸ ἀντιαιρετικὸν του ἔργον *Πανάριον*, στὸ ὁποῖο καὶ παραθέτει ἐκτενῶς τίς μανιχαϊκὰς δοξασίες³⁷. Τὸ ἔργο, δυστυχῶς, δὲν προσφέρει καμμία νέα πληροφορία· ἀντίθετα ὁ Ἐπιφάνιος στὸ *Πανάριον* παραθέτει πιστὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Τίτου*

33. Βλ. *Κατηχήσεις* ΣΤ, PG 33, 572 κ.ἑ.

34. Paul Ant. de Lagarde, *Titi Bostreni quae ex opere contra Manichaeos libri quattuor syriace*, Leipzig, 1859.

35. Quasten, J., *Patrology* III, Washington, 1960, σελ. 359-361.

36. *Πατρολογία Β*, σελ. 230-231.

37. Βλ. PG 42, 29 a-172 b.

Βόστρων καὶ τῶν *Πράξεων τοῦ Ἀρχελάου*³⁸. Πρέπει, ὁμῶς, νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ πηγές αὐτὲς δὲν εἶναι πάντοτε ἀπόλυτα κατανοητὲς ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιο. Τίποτε δὲν φαίνεται νὰ προϋποθέτει τὴν ἄμεση γνῶση τῶν μανιχαϊκῶν πηγῶν³⁹.

Ἐφραίμ ὁ Σύρος († 373). Πέρα ἀπὸ τὴν ἐξέχουσα συμβολὴ τοῦ στὴν ἀνάπτυξη τῆς συριακῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, διακρίθηκε καὶ γιὰ τὰ πολεμικά του ἔργα κατὰ τῶν αἵρετικῶν. Συνέταξε μία σειρὰ ὁμιλιῶν πρὸς τὸν Ὑπάτιο, κύριος στόχος τῶν ὁποίων ἦταν ἡ πολεμικὴ κατὰ τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας⁴⁰. Ὁ Ἐφραίμ καταδεικνύει τὸν μὴ ἐπιστημονικὸ καὶ ἔντονα μυθολογικὸ χαρακτήρα τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ καταρρίψει τὴν ὑποτιθέμενη αἰώνια ἀντιπαλότητα Φωτὸς καὶ Σκότους. Γιὰ τὸν Ἐφραίμ τὸ σκότος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἔλλειψη τοῦ φωτός, ἐνῶ δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι εἰσέδυσσε στὰ ὅρια τοῦ φωτός, ἐπειδὴ κάτι τέτοιο προϋποθέτει τὴ μίξη τῶν δύο οὐσιῶν, τίς ὁποῖες οἱ Μανιχαῖοι παρυσίαζαν ὡς φύσει ἐνάντιες. Ἐπιπλέον, ὅπως παρατηρεῖ, ἡ ἀντίληψη ὅτι τὰ πέντε στοιχεῖα τοῦ Πρώτου ἀνθρώπου καταβροχθίσθησαν ἀπὸ τὸ σκότος, δηλώνει ὅτι οἱ αἵρετικοὶ δέχονταν ὅτι τὸ φῶς ἔχει φύση παρόμοια μὲ αὐτὴ τοῦ σκότους. Ἐπιπλέον, μόλις ἀντελήφθη ὅτι οἱ Μανιχαῖοι συνέθεταν ὕμνους τοὺς ὁποίους ἔψελναν στὶς συγκεντρώσεις τους, θὰ συνθέσει ὕμνους, πενήντα πέντε ἐκ τῶν ὁποίων ἦσαν κατὰ τῶν αἱρέσεων τῆς ἐποχῆς.

Τεράστια εἶναι ἡ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Μανιχαϊσμοῦ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ πιὸ ὀνομαστοῦ «ἀκροατῆ» τῆς αἱρέσεως. Πράγματι, τὸν τελευταῖο χρόνο τῶν σπουδῶν του, διανύοντας μία περίοδο πνευματικῆς ἀναζητήσεως, προσεχώρησε στὸ Μανιχαϊσμό. Ὄταν μετεστράφη στὸν Χριστιανισμό, ἄρχισε νὰ συγγράφει πολεμικὰ ἔργα κατὰ τῆς παλαιᾶς του ὁμολογίας. Ἔτσι μεταξὺ τοῦ 388 καὶ 391 μ.Χ. συγγράφει τὰ ἔργα *De moribus Manichaeorum*⁴¹ καὶ *De Genesi contra Manichaeorum*⁴². Ὡς προεσβύτερος Ἰππῶνος (391-395) πλέον συντάσσει τὸ *De utilitate credendi* ἀπευθυνόμενο σὲ κάποιον Ὀνωρᾶτο, τὸν ὁποῖο κάποτε εἶχε μεταστρέψει ὁ ἴδιος στὸν

38. Ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος, πηγές του ἦσαν οἱ *Πράξεις τοῦ Ἀρχελάου* καὶ οἱ Ὠριγένης, Εὐσέβιος Καισαρείας, Εὐσέβιος Ἑμέσης, Σεραπίων Θμούεως, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Γεώργιος Λαοδικείας, Ἀπολλινάριος Λαοδικείας. Βλ. *Κατὰ Μανιχαίων*, Κεφ. ΚΑ, PG 42, 65 b.

39. Βλ. Prosper Alfarić, *Les écritures manichéennes*, Paris, 1918, σελ. 114.

40. Bundy, D., *Ephrem's critique of Mani: the limits of Knowledge and the nature of language*, 1982, σελ. 289-298.

41. PL., XXXII, 1345-1378.

42. PL., XXXIV, 173-220.

Μανιχαϊσμό⁴³, ἀκολούθως τὸ *De duabus animabus*⁴⁴, τὸ *Contra Fortunatum*⁴⁵, τὸ *Contra Adimantum*⁴⁶, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Μάνη, πραγματεία ἣ ὁποία δυστυχῶς δὲν ὁλοκληρώθηκε. Ὡς ἐπίσκοπος ἀπὸ τὸ 396 μ.Χ. ἐντείνει ἀκόμη περισσότερο τὶς προσπάθειές του γιὰ νὰ καταγγεῖλει τὴν αἵρεση μὲ τὸ ἡμιτελὲς ἔργο του *Contra epistolam Manichaei*⁴⁷, μὲ πολυάριθμες ἀναφορὰς στὸ ἐκτενὲς ἔργο του *Confessiones*⁴⁸, τριάντα τρία κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἔργο του *Contra Faustum*⁴⁹, τὸ διάλογο μὲ τὸν τίτλο *Contra Felicem*⁵⁰, καὶ τὰ *De natura boni*⁵¹ καὶ *Contra Secundinum*⁵².

Λόγω τῆς συμμετοχῆς του στὴν αἵρεση εἶχε ἄμεση γνώση τῶν κειμένων της, γι' αὐτὸ μᾶς δίδει ἀνεκτίμητες πληροφορίες γιὰ τὴν κοσμογονικὴ μυθολογία της. Στὸ ἔργο του *Contra Faustum*, κατὰ τοῦ περιώνυμου διδασκάλου τῆς αἵρέσεως καὶ τῆς Ἀπολογίας, ποὺ εἶχε συντάξει γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν πολεμικὴ τῶν χριστιανῶν, παραθέτει μέρος μανιχαϊκοῦ ὕμνου (*Amatorium Canticum*), στὸ ὁποῖο περιγράφει λεπτομερῶς τὸ Βασίλειο τοῦ Φωτὸς καὶ τὰ πέντε στοιχεῖα τοῦ Πρώτου ἀνθρώπου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ συντάκτης τῶν κοπτικῶν μανιχαϊκῶν ὕμνων⁵³.

Ἀντιμανιχαϊκὴ πραγματεία συνέγραψε καὶ ὁ **Δίδυμος Τυφλὸς** (+ 398), τῆς ὁποίας λείπει ἡ εἰσαγωγή καὶ ἴσως ἀκόμη μεγαλύτερο μέρος⁵⁴. Μία προσεκτικὴ ἀνάλυση τοῦ ὅλου ἔργου μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Δίδυμος γνῶριζε μόνον τὰ βασικὰ μανιχαϊκὰ δόγματα, ἐνῶ υἱοθετεῖ πολλὰς φορὲς τὴν ἐπιχειρηματολογία προγενέστερων ἀντιμανιχαϊκῶν συγγραμμάτων. Τὴν ἴδια ὁμως στιγμὴ φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ τὰ ὀνόματα διαφόρων μυθολογικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται νὰ ἔχουν καθοριστικὸ ρόλο στὴ μανιχαϊκὴ κοσμογονία. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι συχνὰ συγχέει τοὺς Μανιχαίους μὲ τοὺς Γνωστικούς καὶ τοὺς Μαρκιωνῖτες,

43. PL., XLII, 65-92.

44. PL., XLII, 93-102.

45. PL., XLII, 112-130.

46. PL., XLII, 130-172.

47. PL., XLII, 172-206.

48. Sancti Augustini Confessionum Libri XIII, Aurelii Augustini Opera, Brepols 1981.

49. PL., XLII, 207-518.

50. PL., XLII, 519-552.

51. PL., XLII, 551-571.

52. PL., XLII, 571-602.

53. *Contra Faustum* XV, 5-6, J. Zycha, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* XXV, I, σελ. 425-426.

54. Σ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Β*, σελ. 278.

ὁδήγησε τὸν Byard Bennet στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Δίδυμος δὲν χρησιμοποίησε κανένα αὐθεντικὸ ἔργο τῆς μανιχαϊκῆς γραμματείας οὔτε ἐπίσης τὰ σπουδαιότερα συνταχθέντα ἀπὸ χριστιανικὴ γραφίδα, καὶ στὰ ὁποῖα περιγράφονται λεπτομερῶς οἱ δοξασίες τῆς αἰρέσεως, ὅπως οἱ *Πράξεις τοῦ Ἀρχελάου*, ἔργο τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιο καὶ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων⁵⁵.

Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα τὴν Ἐκκλησίᾳ θὰ συνταράξουν οἱ χριστολογικὲς ἔριδες πού ξέσπασαν μεταξὺ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Νεστορίου καθὼς καὶ τῶν ὁμοφρόνων τους. Οἱ μαθητὲς τοῦ πρώτου ὀνομάσθησαν Μονοφυσῖτες. Οἱ ἀντίπαλοι αὐτῆς τῆς ἀπόψεως θεωροῦσαν τὴν ἐν λόγῳ χριστολογία παρόμοια μὲ τὴ μανιχαϊκὴ. Οἱ Μανιχαῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν προσέλαβε τὴν ἀνθρώπινη σάρκα παρὰ μόνον φαινομενικῶς, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Σεβῆρος Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος υἱοθετοῦσε ἓνα πιὸ μετριοπαθῆ Μονοφυσιτισμό, τοὺς ἀποκαλεῖ «μανιχαῖους». Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια θὰ ἀποκαλέσει «μανιχαῖο» καὶ τὸν Ἰούλιο Ἀλικαρνασσοῦ, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος θεωροῦσε τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ φαινομενικόν⁵⁶. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σεβῆρος θὰ κατηγορηθεῖ ἀπὸ μοναχοὺς τῆς Ἀντιοχείας ὡς «μανιχαῖος», ἐπειδὴ δὲν πίστευε ὅτι ἡ Παρθένος ἦταν μητέρα τοῦ Χριστοῦ⁵⁷. Ὁ ὅρος θὰ καταλήξει νὰ ἔχει γενικότερο ὑβριστικὸ χαρακτῆρα καὶ θὰ ἀποδίδεται σὲ ὅποιον δὲν θεωρεῖται ὀρθόδοξος. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Ἀναστάσιος ἀποκλήθηκε ἐπανεπιλημμένα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μακεδόνιο Β' «μανιχαῖος», διότι ὑπεστήριξε τὸ *Ἐνωτικόν* τοῦ Ζήνωνος⁵⁸. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς θὰ στραφεῖ γενικότερα στὴν χριστολογία τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, προκειμένου νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ πολὺ στενὴ τῆς σχέσῃ μὲ αὐτὴ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια ἐντάσσεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀκακίου πρὸς τὸν Πέτρο Φουλλῶν, ἀκραῖο μονοφυσίτη πού εἶχε ἀνέλθει τρεῖς φορὲς στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Ἀντιοχείας (471, 475/7 καὶ 485/8). Ὁ Ἀκάκιος θεωρεῖ ὅτι ἡ μονοφυστικὴ χριστολογία διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴ μανιχαϊκὴ: *καὶ γὰρ ἐκεῖνος (Μάνης), καθάπερ καὶ σύ, παντελῶς ἀπαρνησάμενος τὸν μονο-*

55. The Light and the Darkness, Leiden-Boston-Köln, 2001, σελ. 48.

56. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Paris 1903, LXXXIV, σελ. 128.

57. Βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Graz, 1960, τόμ. VIII, *Acta Concilii Constantinopoli anno 536*, σελ. 914/5.

58. Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 1992, σελ. 208.

γενῇ τοῦ θεοῦ υἱὸν καὶ τὴν παρθενικὴν ὥδῖνα ἔφησε τὸ ἅγιον πνεῦμα, τὸ ἐν εἵδει περισσερεῶς κατελθὼν ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ, σεσωματώσθαι ἐκ τῶν ὑδάτων καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφῆναι καὶ τῷ σταυρῷ προσηλωθῆναι καὶ τὸν θάνατον ὑπομεμενηκέναι τὸν ὑπὲρ ἡμῶν⁵⁹.

Λίγο μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸ 527, τὸ ὁποῖο προέβλεπε τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, συντάσσεται ὁ διάλογος κάποιου Φωτεινοῦ, διδασκάλου τῆς αἰρέσεως, μετὰ τοῦ Παύλου τοῦ Χριστιανοῦ ἢ καὶ Πέρσου. Ὁ τελευταῖος ταυτίζεται ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὸν Παῦλο Νισίβεως, διευθυντὴ τῆς περίφημης θεολογικῆς σχολῆς. Ὁ κοιαιστὼρ Ἰουνίλιος μετέφρασε ἔργα του στὴν λατινικὴ μετὰ ἀπὸ αἶτημα τοῦ ἐπισκόπου Πριμάσιου τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἡ μετάφραση τῶν ἔργων του τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 541 καὶ 549. Τὸν Παῦλο διαδέχθηκε στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς ὁ Μάρ Ἀμπά, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ 540 ἀνέρχεται στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Νισίβεως. Ὁ διάλογος μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ὁλοκληρώθηκε σὲ τρεῖς συνεδρίες. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς πρώτης ἀναλύεται ἡ δημιουργία τῶν ψυχῶν καὶ ὁ Παῦλος καταρρίπτει τὴ μανιχαϊκὴ δοξασία ὅτι οἱ ψυχὲς προέρχονται ἀπὸ τὴ θεία οὐσία, ἡ ὁποία εἶναι ἀόρατος καὶ ἀναμάρτητος. Στὶς δύο ἐπόμενες συνεδρίες οἱ συζητητὲς καταπιάνονται ἀρχικὰ μὲ τὸν δυϊστικὸ χαρακτῆρα τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ὅπου καὶ καταδεικνύεται τὸ ἄτοπὸ τῆς, ἀκολούθως δὲ μὲ τὴν αὐθεντία τῆς Π. Διαθήκης, ἡ ὁποία δὲ γινόταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος ἡ αἵρεση ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας ἐξαιτίας τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐντούτοις, ὁ ἀκράϊος δυϊσμός, τὸν ὁποῖον ἐκείνη εἰσήγαγε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον, θὰ συνεχίσει νὰ ἀπασχολεῖ μεγάλες θεολογικὲς μορφὲς καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ «βαρβαρικοῦ» δόγματος θὰ συνεχισθεῖ μὲ τὰ πολεμικὰ συγγράμματα τῶν Ἰωάννου Καισαρείας, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Φωτίου, Ἰωάννου Ὁρθοδόξου καὶ Πέτρου Σικελιώτου. Βεβαίως, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι στὰ μεταγενέστερα αὐτὰ συγγράμματα γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Μάνητος δὲ χρησιμοποιοῦνται τὰ αὐθεντικὰ ἔργα του, ἀλλὰ κυρίως οἱ προγενέστερες πραγματεῖες τῶν ἐπιφανῶν θεολόγων ποὺ προαναφέραμε. Ποία ὁμως ἦταν ἡ ἱστορικὴ συγκυρία ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὸ δυϊσμὸ καὶ τὶς συνέπειές του σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθόδοξη πίστη; Ὁ Μανιχαϊσμός μπορεῖ νὰ ἐξαλείφθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ

59. *Πρὸς Πέτρον Φουλλῶν Ἐπιστολή*, Acta Conciliorum Oecumenicorum III, Schwartz, Strassburg, 1914, σελ. 18.

αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος καὶ τῶν ἀπηνῶν διώξεων ποὺ αὐτὸ συνεπαγόταν, ἀλλὰ ἓνα νέο αἵρετικό κίνημα ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, οἱ Παυλικιανοί. Αὐτοὶ υἱοθέτησαν πλεῖστα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν δυῖσμό του, χωρὶς ὅμως κάτι τέτοιο νὰ συνεπάγεται καὶ τὴν ἀποδοχή τῆς μανιχαϊκῆς μυθολογικῆς διήγησης γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα καὶ μετὰ θὰ συνεχίσει νὰ καταπολεμεῖ τὶς μανιχαϊκὲς θεωρίες, ὅχι μόνο γιὰ ἱστορικοὺς λόγους, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ καταδείξει τὶς καταβολές τοῦ νέου αἵρετικοῦ κινδύνου τῶν Παυλικιανῶν ποὺ ὀνομάζονταν καὶ Νεομανιχαῖοι. Ἡ πολεμικὴ τῶν δυϊστικῶν διδασκαλιῶν θὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὶς εἰκονομαχικὲς ἐριδες, ἀφοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ἡ ταύτιση τῆς ὕλης μὲ τὸν πονηρὸ Θεό - Δημιουργὸ συνοδεύονταν ἀπὸ τὴν ἀκραία ὑποτίμηση τῆς ὕλης καὶ τὸν ὀξύ διαχωρισμὸ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ, θεωρία ἡ ὁποία ὁδήγησε τοὺς Παυλικιανούς, ὅπως νωρίτερα καὶ τοὺς Μανιχαίους, στὴ δριμύτατη πολεμικὴ κατὰ τῶν εἰκόνων. Οἱ αἵρετικοὶ βρῆκαν φυσικὸ σύμμαχο στοὺς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες, γεγονός ποὺ δὲν θὰ περάσει ἀπαρατήρητο στοὺς ὀρθοδόξους θεολογικοὺς κύκλους, οἱ ὁποῖοι θὰ κατηγορήσουν τοὺς εἰκονοκλάστες ἀντιπάλους τους γιὰ μανιχαῖστικὲς ἀντιλήψεις.

4. Ἡ ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ σπουδαιότητα

τοῦ «Κατὰ Μανιχαίων Διαλόγου» τοῦ Ἰωάννου Δαμασκenoῦ

α) Λόγος κατὰ Μανιχαίων ἢ κατὰ Παυλικιανῶν;

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο διαπιστώσαμε τὴ σοβαρότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίσθηκε σὲ θεολογικὸ ἐπίπεδο ἡ ἀπειλὴ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ. Ποιὲς ὅμως οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες ποὺ ἐπέβαλαν τὴν συγγραφὴ ἐνὸς πολεμικοῦ ἔργου κατὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, καὶ ποιά ἡ ποιμαντικὴ διάστασή του καὶ ἡ ἀπήχηση ποὺ ἄσκησε αὐτὸ στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους; Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννου δὲν προσθέτει τίποτε τὸ νέο στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδουν σχετικὰ μὲ τὴν αἵρεση οἱ προγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς αἵρέσεως καὶ ἦσαν μάρτυρες τῆς ἐξαπλώσεώς της στὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ὁ Ἰωάννης ὅμως δὲ στοχεύει στὴ λεπτομερὴ ἀφήγηση τῆς Μανιχαϊκῆς κοσμολογίας, ὅπως τὰ ἀντιμανιχαϊκὰ ἔργα τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνα, ἀλλὰ ἐπικεντρώνει τὴν πολεμικὴ του γενικότερα κατὰ τοῦ δυῖσμοῦ. Ἡ αἵρεση, ὅπως εἶδαμε καὶ ἀνωτέρω, εἶχε ἐξαλειφθεῖ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ κατὰ συνέπεια δὲν παρουσίαζε κανένα κίνδυνο γιὰ

τῇ χριστιανοσύνῃ. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, στὴν περιοχὴ τῆς Συρίας, ἡ ὁποία στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα βρισκόταν ὑπὸ ἀραβικὴ κατοχή, ἡ κατάσταση δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή της. Παρὰ τὴν γνώμη τοῦ Kotter ὅτι τὸ ἔργο ἐκφράζει τὴν ἀντίδραση τοῦ Δαμασκηνοῦ στὴν ἀκμὴ ποὺ γνώρισε ὁ Μανιχαϊσμός στὸν ἰσλαμικὸ κόσμο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Ὀμμαιαδῶν (661-750), γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀραβικὲς κατακτήσεις οἱ χαλιφες ἦσαν τόσο φανατικοὶ ὑποστηρικτὲς τῆς ἐπίσημης θρησκείας ποὺ δὲν ἔδειχναν καμία ἐλαστικότητα σὲ ἀλλότρια δόγματα. Ἔτσι, ἀκόμη καὶ τὰ μανιχαϊκὰ ἔργα δὲν κυκλοφοροῦσαν παρὰ μόνον σὲ στενοὺς κύκλους, τουλάχιστον μέχρι τὴ δυναστεία τῶν Ἀββασιδῶν (750), ὅπως ἀναφέρει ὁ P. Alfarić.

Ὁ οὐσιαστικὸς λόγος συγγραφῆς τοῦ ἔργου, κατὰ τὴν γνώμη μας, εἶναι ἄλλος. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐμφάνιση στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μ. Ἀνατολῆς καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα τῶν Παυλικιανῶν, μᾶς αἰρέσεως ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο μία νέα μορφή Μανιχαϊσμοῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς βυζαντινοὺς θεολόγους ποὺ τὴν καταπολέμησαν⁶⁰. Χωρὶς νὰ υἱοθετεῖ τις μυθολογικὲς ἀφηγήσεις τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας καὶ μὲ πολλὰ κοινὰ σημεῖα πρὸς τὸ δυῖσμό τοῦ Μαρκίωνος προέβαλε ἓνα δυῖστικὸ σύστημα θεωρήσεως τοῦ κόσμου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ κόσμος δὲν ἦταν παρὰ τὸ πεδίο μάχης μεταξὺ δύο ἀντιθέτων δυνάμεων, ἀπὸ τὴ μία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὑψίστου Θεοῦ καὶ τοῦ Υἱοῦ του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ τῆς Π. Διαθήκης. Ὁ τελευταῖος ταυτιζόταν μὲ τὸ Κακὸ τῶν Μανιχαίων καὶ ἀργότερα μὲ τὸν ἴδιο τὸν διάβολο⁶¹. Πολλοὶ ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Παυλικιανισμὸς ἐμφανίζει μεγαλύτερη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Μαρκιωνιτισμὸ παρὰ ἀπὸ τὸν Μανιχαϊσμό⁶². Ἐντούτοις, παρὰ τις ἐπιμέρους διαφορὲς τῶν δύο αἱρέσεων, τὰ περισσότερα κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τους μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Παυλικιανοὶ ἦσαν οἱ μόνον αἰρετικοὶ στοὺς ὁποίους ὁ χαρακτηρισμὸς «Μανιχαῖοι» ἢ «Νεομανιχαῖοι», ποὺ τοὺς ἀποδίδουν οἱ συγγραφεῖς τοῦ 9ου αἰῶνος, ἦταν κατὰ προσέγγιση ἱστορικὰ ὀρθός. Ἐπιπροσθέτως εἶναι ἀδύνατον ὁ μεγαλύτερος ὑπέρμαρχος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τῶν εἰκόνων νὰ μὴν ἐγνώριζε τὸν Παυλικιανισμὸ καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετο-

60. Βλ. Πέτρος Σικελιώτης, *Μανιχαϊκὴ ἱστορία*, PG 104, 1277 b, Φώτιος, *Κατὰ Μανιχαίων*, PG 102, 45 c-48b.

61. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ δυῖσμός τῶν Παυλικιανῶν εἶναι μετριοπαθέστερος τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, γιατί, μολονότι δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δημιούργησε τὸν ὕλικό κόσμο, ἀπουσιάζει ἡ κοσμικὴ διαμάχη μεταξὺ τους καὶ περιορίζεται μόνον στὴ γῆ. Πρβλ. Ἱ. Ἀναστασίου, *Οἱ Παυλικιανοί*, Ἀθήνα, 1959, σελ. 157.

62. Βλ. F. C. Conybeare, *The Key of the truth*, Oxford, 1898, σελ. 130 κ.έ.

χή του στὶς Εἰκονομαχικὲς ἐριδές. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Γ' (717-741) καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Κοπρωνύμου (741-775) ὄχι μόνο ἀνεστάλησαν οἱ διωγμοὶ ἐναντίον τῆς αἱρέσεως, ἀλλὰ ἐπιπλέον εὐνοήθηκαν οἱ μετοικήσεις ὁπαδῶν της καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὶς βαλκανικὲς περιοχὲς γιὰ τὴν ἰσχυροποίηση τῆς εἰκονομαχικῆς μερίδος. Ἡ εὐνοια ποὺ ἐπέδειξαν οἱ Ἰσαυροὶ καὶ εἰδικὰ ὁ Κωνσταντῖνος δὲ θὰ λησμονηθεῖ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς αἱρέσεως ποτέ, ἀφοῦ, μολονότι δὲν ἀποδέχονταν κανένα βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, δὲν ἔπαιψαν ποτέ νὰ τιμοῦν τὸν Κωνσταντῖνο Κοπρωνύμο. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς κατηγοροῦσαν τὸν αὐτοκράτορα ὡς Παυλικιανό⁶³.

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς γνῶριζε ἀσφαλῶς τὴν πολεμικὴ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ καὶ γενικότερα τῶν δυϊστικῶν αἱρέσεων κατὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων. Οἱ ἐν λόγῳ αἱρέσεις υἱοθετώντας ἕναν ἀκραῖο δοκητισμὸ θὰ στραφοῦν κατὰ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καὶ τῶν λατρευτικῶν πρακτικῶν τῶν ὀρθοδόξων κοινοτήτων καὶ θὰ συμπαραταχθοῦν αὐτόματα μὲ τὴν εἰκονομαχικὴ μερίδα τῆς αὐτοκρατορίας. Γι' αὐτό, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Ν. Ματσούκας, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία στὴ διάρκεια τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων εἶναι ἔντονα ἀντιμανιχαϊκὴ, ὅπως αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου⁶⁴. Ἡ ἀπόρριψη ἐκ μέρους τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν Παυλικιανῶν τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων στηριζόταν στὴν ἀκράτεια ὑποτίμηση τῆς ὕλης, τὸν ὀξὺ διαχωρισμὸ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ. Συνεπῶς, σύμφωνα μὲ τὴ δυϊστικὴ διδασκαλία τους, προσκυνώντας τὶς εἰκόνες καὶ τιμώντας τὸ σταυρὸ προσκυνοῦμε τὴν ὕλη καὶ τὸν κακὸ δημιουργό της. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προσέφεραν ἐπιχειρήματα στὴν εἰκονοκλαστικὴ μερίδα καὶ γι' αὐτὸ οἱ ὅροι Εἰκονοκλάστης - Μανιχαῖος - Παυλικιανὸς θεωρήθηκαν ταυτόσημοι⁶⁵. Τί πιὸ φυσικὸ, λοιπὸν, ἀπὸ τὴ συγγραφὴ μίας πολεμικῆς πραγματείας κατὰ τῶν δυϊστικῶν ἀντιλήψεων, οἱ ὁποῖες ἐμφανίστησαν ἐκ νέου μὲ τὶς ὀλέθριες ἐπιπτώσεις τῆς διαιρέσεως τῶν χριστιανῶν τῆς αὐτοκρατορίας; Ἡ πολεμικὴ αὕτὴ θὰ στραφεῖ ὄχι μόνο κατὰ τῆς πίστεως γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δύο αἰώνιων ἀντιτιθέμενων ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς ταυτίσεως τῆς ὕλης μὲ τὸ κακὸ, λόγῳ ἀκριβῶς τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων.

63. Βλ. Γεώργιος Μοναχός, *Χρονικόν*, C. De Boor, Leipzig, 1904, τόμ. II, 751, «Οὐ γὰρ ἦν Χριστιανὸς (ὁ Κωνσταντῖνος), μὴ γένοιτο, ἀλλὰ Παυλικιανός».

64. Βλ. *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, σελ. 27.

65. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν Παυλικιανῶν μὲ τοὺς εἰκονοκλάστες καὶ τοὺς Μανιχαίους βλ. N. Garsoïan, *The Paulician Heresy*, Παρίσι, 1967, σελ. 202-3.

β) *Ἡ θεολογικὴ βάση τοῦ διαλόγου*

Κύριος σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ καταπολέμηση τῆς πίστεως στὴν ὑπαρξὴ δύο ἀντιθέτων δυνάμεων στὸν κόσμον καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἀπολύτου διακρίσεως Θεοῦ καὶ κτίσεως. Ἡ θεολογία τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὰ ἴχνη τῆς «*θεολογίας τῆς μετοχῆς*», τὴν ὁποία ἀνέπτυξαν ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Ψευδο-Διονύσιος. Καὶ οἱ δύο ἀφορμῶνται ἐκ τῆς πλατωνικῆς ἔννοιαις τοῦ «ὄντως ὄντος», τῆς ἀπόλυτης μορφῆς τοῦ Ἀγαθοῦ⁶⁶. Τὰ πάντα ἐκτὸς Αὐτοῦ δημιουργήθηκαν ἐκ τοῦ μηδενὸς ὑπ' Αὐτοῦ καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ Αὐτόν. Ἐντὸς τῆς πραγματικότητος αὐτῆς καὶ τῆς τελειότητος τῆς ἀπολύτου Ὑπάρξεως, τοῦ Ἐνὸς ὄντος, τὸ κακὸν δὲν ἔχει θέσιν στὴ δημιουργία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸ σῶμα, οὔτε βέβαια μὲ τὴν ὕλη. Τὸ κακὸν εἶναι στέρηση τοῦ ἀγαθοῦ, μία παρὰ φύσιν κατάστασις ὀφειλομένη στὴν ἀρρώστεια τῆς βουλήσεως. Εἶναι ἀνυπόστατον καθὼς εἶναι στέρηση τοῦ ὄντος. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Σκουτέρης, μολοντί ὁ ἅγ. Γρηγόριος καὶ ὁ Ψευδο-Διονύσιος χρησιμοποιοῦν τὴν πλατωνικὴ θεώρησις τοῦ κακοῦ ὡς ἀπουσία καὶ στέρηση τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ἀγαθὸν κατανοεῖται ὑπὸ τὴν βιβλικὴν ἔννοιαν, δηλ. ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ κατ' οὐσίαν ἀγαθόν, ὁ Τριαδικὸς Θεός. Ἡ θεία ἀγαθότης δημιουργεῖ μόνον ἀγαθὰ ὄντα, τὰ δὲ δημιουργήματα μετέχουν τῆς μίας καὶ ἀπολύτου ἀγαθότητος. Τὸ κακὸν ὀφείλεται στὴν κακὴ χρῆσις τῆς ἐλευθέρου βουλήσεως⁶⁷. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν τὴ «*θεολογία τῆς μετοχῆς*» προκειμένου νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἔναντι τοῦ δυϊκοῦ συστήματος.

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς υἱοθετεῖ καὶ πολλὰς φορὲς ἀντιγράφει τὴν ἀναφερθεῖσα ἐπιχειρηματολογία καὶ τὴν προτεινόμενη ταύτιση τοῦ Ἀγαθοῦ μὲ τὸ «ὄντως ὄν», καὶ τοῦ Κακοῦ μὲ τὴν ἀνυπαρξίαν. Ἐφόσον τὸ εἶναι, τὸ ἀγαθὸν ὄν, ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσίαν, τὸ κακὸν θεωρεῖται ὡς *στέρηση οὐσίας*. Ὅλα τὰ ὄντα ἀντλοῦν τὴν ὑπαρξὴ τους ἀπὸ τὸ Θεό. Ὅ,τιδήποτε βρίσκεται ἐκτὸς τῆς ἀπολύτου ὑπάρξεως, δηλ. τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἀνυπόστατο. Τὸ κακὸ δὲν εἶναι ὄντολογικὴ πραγματικότητα, μόνον ὁ Θεὸς εἶναι ὁ «*πράγματι καὶ οὐσία ὑπάρχων*»⁶⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζει

66. Βλ. Κ. Σκουτέρης, *Malum Privatio Est*, Ὁ ἅγ. Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Ψευδο-Διονύσιος διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Κακοῦ, Ἀθήναι, 1984, σελ. 311.

67. Ἐ.ἀ., σελ. 316.

68. Σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Ματσούκα ὁ βασικὸς σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἀρνησις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Κακοῦ διὰ τῆς καταδείξεως τῆς Ὁρθοδόξου θέσεως ὅτι ὑφίσταται μόνον ὁ Θεὸς καὶ ἡ κτίσις. Ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀγαθότητα δημιουργεῖται ἡ κτίσις, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀγαθὴ ὡς προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἀγαθὸ Θεό. Βλ. Κατὰ Μανιχαίων Διάλογος, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 14.

στήν ἐπιχειρηματολογία του ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς μὲ τὸν ἅγ. Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Ψευδο-Διονύσιο, ἐπιπλέον καταδεικνύει τὸ ἄτοπο τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὶς προγενέστερες ἀντιμανιχαϊκὲς πραγματεῖες, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε καὶ κατωτέρω.

Ἐνα δεύτερο ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς δίδει ἀπάντηση, εἶναι τὸ ἑξῆς: Τί εἶναι λοιπὸν τὸ κακὸ, ποὺ οἱ Μανιχαῖοι καὶ οἱ διάδοχοί τους Παυλικιανοὶ τὸ ἀνῆγαγαν σὲ αἰώνια ἀρχὴ ἀντιτιθέμενη στὸ θεῖο θέλημα; Ἐχοντας ἀποδείξει ὅτι τὸ κακὸ εἶναι *μὴ ὄν*, αὐτὸ θεωρεῖται στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ἐμφάνισή του στήν ὄντολογικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀγαθοῦ, ὅχι τοῦ ἀπόλυτου ἀγαθοῦ ποὺ εἶναι ὁ ἀτρεπτος Θεός, ἀλλὰ στήν ἀγαθὴ δημιουργία, ἐξηγεῖται μὲ δύο ἀξιώματα ὄντολογικῆς φύσεως: α) Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν τριαδικὸ Θεό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀτρεπτος, αἰδιος καὶ ἀρχὴ τῶν πάντων, τὰ ὄντα ἐπεὶ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἐκ τοῦ μηδενὸς εἶναι τρεπτὰ⁶⁹. β) Τὰ λογικὰ ὄντα εἶναι ἐθελοτρεπτα καὶ αὐτεξούσια, ἔχουν τὴ δυνατότητα ἢ νὰ ἀκολουθήσουν τὴν κατὰ φύσιν ἀγαθότητά τους καὶ τὴν ὑποταγὴ τους στὸ θεῖο θέλημα ἢ νὰ ἐπιλέξουν τὸν δρόμο τῆς ἀλλοίωσης, τῆς στέρησεως δηλαδὴ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. Τὸ κακὸ, λοιπὸν, δὲν εἶναι παρὰ ἀρρώστεια τῆς βουλήσεως, ἀσθένεια καὶ ἔλλειψη τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως εἶχε ἤδη διατυπώσει ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης⁷⁰.

γ) Μορφή καὶ δομὴ τοῦ ἔργου

Ἡ διαλογικὴ μορφή τοῦ ἔργου δὲν ταιριάζει μὲ τὸν πολεμικὸ καὶ ἀντιρρητικὸ του χαρακτήρα. Ἐντούτοις αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ γνωστὸ μέσο ἐκθέσεως τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν κακοδοξιῶν. Ἡ διαλογικὴ μορφή εὐνοεῖ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων, γιατί τὴν ἴδια στιγμή ποὺ καταπολεμεῖται ἡ αἵρετικὴ δοξασία, οἱ ἐρωτήσεις τοῦ Μανιχαίου προλαμβάνουν ὅλες τὶς πιθανὲς ἐνστάσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκφρασθοῦν ἐκ μέρους τῶν αἵρετικῶν σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθόδοξη Τριαδολογία. Ἡ ἀντιπαράβολή τῶν χριστιανικῶν δογμάτων πρὸς τὶς αἵρετικὲς κακοδοξίες ἀποδεικνύει τὴν ἀπόλυτη συμφωνία τῶν πρώτων μὲ τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀντλοῦνται πολλὰς φορὲς ἀπὸ τὸ χωρὸ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀκριβολογία τοῦ συγγραφέως στοὺς θεολογικοὺς καὶ φιλοσοφικοὺς ὀρι-

69. Ἡ βασικὴ αὐτὴ θέσις τοῦ Ἰωάννου διατυπώνεται ἐπανειλημμένως, ὅπως πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Ν. Ματσούκας, ἑ.ἀ., σελ. 16. Πρβλ. Κεφ. 22, 24, 31, 37, 42, 43, 57, 61, 63, 68, 69, 80.

70. Βλ. *Περὶ θεῶν Ὀνομάτων*, PG 3, 736 a, 732 b.

σμούς είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη και παραπέμπει στην ἀριστοτελική λογική και συλλογιστική⁷¹.

Πολλοὶ ἐρευνητὲς ἀρνήθηκαν τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου. Ἐν τούτοις, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ν. Ματσούκας, λόγω τῆς συγγένειας τοῦ ὕφους καὶ περιεχομένου μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ κυρίως μὲ τὴν *Ἐκδοσὶν ἀκριβῆ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* καὶ τοὺς τρεῖς λόγους *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, κυρίως ὡς πρὸς τὸ ἀντιμανιχαϊκὸ πνεῦμα, πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴ γνησιότητά του⁷². Ὁ διάλογος θὰ μπορούσε νὰ χωριθεῖ πολὺ γενικὰ σὲ δύο μέρη: Στὰ πρῶτα πενήντα κεφάλαια ἀναλύονται λεπτομερῶς οἱ θεολογικοὶ καὶ φιλοσοφικοὶ ὅροι, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ μανιχαϊκὴ κακοδοξία σὲ αὐστηρὰ ἐννοιολογικὰ πλαίσια καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ τὸ ἄτοπο αὐτῆς. Στὸ δεῦτερο μέρος δὲν ὑπάρχει διαλογικὴ μορφή, ἀλλὰ χωρία ποὺ εἶναι ὁμιλίες, προτροπὲς καὶ ἐπαναλήψεις τοῦ πρώτου καὶ κυριότερου μέρους. Ἡ διάρθρωση τοῦ ἔργου, βάσει τοῦ περιεχομένου, μπορεῖ νὰ διακριθεῖ στὰ ἑξῆς μέρη:

I. (Κεφάλαιο 1) Εἰσαγωγή: Τὸ ψεῦδος καὶ τὸ κακὸν ταυτίζονται μὲ τὸ μὴ ὄν.

II. (Κεφάλαια 2-13) Τὸ ἄτοπο τῆς ὑπάρξεως δύο ἀρχῶν διὰ θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν.

III. (Κεφάλαια 14-15) Ὅρισμοὶ τοῦ Κακοῦ.

IV. (Κεφάλαια 16-23) Ἀνάλυση τῶν ὄρων οὐσία, ἰδίωμα καὶ ἄναρχος.

V. (Κεφάλαια 23-29) Ἀνάλυση τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονικῆς διηγήσεως καὶ τῆς λογικῆς ἀσυνέπειας τῆς.

VI. (Κεφάλαια 30-31) Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ὕλη δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν κακία καὶ ἡ διάκριση οὐσίας καὶ ιδιωμάτων.

VII. (Κεφάλαια 32-47) Τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακὸ καὶ ἡ τρεπτότητα ὄλων τῶν δημιουργημάτων.

VIII. (Κεφάλαια 48-60) Ἡ πραγματικὴ φύση τοῦ κακοῦ.

IX. (Κεφάλαια 61-68) Γιατί ἡ ὕλη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰώνια ἢ φύσει κακὴ.

X. (Κεφάλαια 69-83) Ἡ θεία πρόνοια, ἡ παντοδυναμία καὶ ἡ ἀπόλυτη ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ.

XI. Ἐπίλογος.

δ) Ἡ σπουδαιότητα τοῦ κειμένου γιὰ τὸ Χριστιανισμὸ τῆς Δύσεως

Ἡ ἄριστη θεολογικὴ κατάρτιση τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ ἡ μονα-

71. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, σελ. 12.

72. Ὑ.ἄ. σελ. 13.

δική ἀκριβολογία του στήν ἀνάλυση τῶν θεολογικῶν ὁρῶν ἐκτιμήθηκαν ἰδιαίτερως ἀπό τοὺς θεολογικοὺς κύκλους τῆς Δύσεως πού ἐσπευσαν νά μεταφράσουν τὰ πιό γνωστὰ ἔργα του. Ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα γνώρισαν μεγάλη ἀποδοχή στὴ Δύση ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα, ὁ *Διάλογος κατὰ Μανιχαίων* ἦταν ἄγνωστος μέχρι τὸ 1572, ἔτος ἐκδόσεως τῆς μεταφράσεώς του ἀπὸ τὸ Μαργούνιο. Ἀπὸ τὰ δώδεκα χειρόγραφα τοῦ ἔργου, πού ἀναφέρει ὁ Kotter, μόνο ἓνα εἶναι τοῦ 13ου αἰῶνος, τρία τοῦ 14ου, τρία τοῦ 15ου, πέντε τοῦ 16ου (1554-1562) καὶ τρία τοῦ 17ου (1600-1635)⁷³. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Irena Backus, εἶναι πραγματικά πολὺ δύσκολο νά ἐξηγήσουμε αὐτὸ τὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα. Ὅπωςδήποτε αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο τὸ ἔργο δὲ μεταφράζεται γιὰ νά καταπολεμήσει ἀποκλειστικὰ τὴ μανιχαϊκὴ αἵρεση ἢ καλύτερα τοὺς Καθαροὺς, ἐπιγόνους τῆς στὸ Μεσαίωνα, ἀλλὰ ἓνα πλῆθος αἵρετικῶν κακοδοξιῶν τῆς ἐποχῆς καὶ νά ἐνισχύσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας στὸν ἀγῶνα τῆς κατὰ τῶν Προτεστάντων καὶ ἀντίστροφα⁷⁴. Ὁ διάλογος θὰ θεωρηθεῖ γενικότερα μία ἰδανικὴ ἀντιαιρετικὴ πραγματεία, τόσο γιὰ τὶς νέες θεολογικὲς τάσεις πού ἐμφανίσθηκαν μὲ τὴ Μεταρρύθμιση, θέτοντας θεολογικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ στὸ συγκεκριμένο ἔργο, ὅσο καὶ γιὰ τὶς προγενέστερες δυϊστικὲς αἱρέσεις τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων τὰ ἀπομεινάρια δροῦσαν ἀκόμη σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῶν Βαλκανίων. Ὅλοι οἱ μεταφραστές τοῦ ἔργου τονίζουν τὴ θεολογικὴ σπουδαιότητά του γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν κακοδοξιῶν τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, ὁ Μαργούνιος στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς καὶ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς ἐπίσκοπος Σητείας Gaspar Viviano ἔχουν τὶς ἴδιες ποιμαντικὲς προτεραιότητες, δηλαδὴ τὴν υπεράσπιση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς⁷⁵. Παρόμοια, καὶ ὁ Johannes Leuclavius, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν διάλογο τὸ 1578, στὸν πρόλογο τονίζει ὅτι συνιστᾶ θεμελιώδες ἀντιαιρετικὸ ἔργο μὲ πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν αἵρεση, ἡ ὁποία μέχρι πρότινος δροῦσε στὴ Δαλματία. Προφανῶς ἀναφέρεται στὶς κοινότητες τῶν Καθαρῶν καὶ τὴ δράση τους στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Βοσνίας⁷⁶. Ὁ βενεδικτῖνος Jacques de Billy (1535/1581) ἀφιέρωσε

73. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, IV, Βερολίνο, Νέα Ὑόρκη, 1981, σελ. 345.

74. Βλ. Irena Backus, *Jean Damascène, Dialogus contra Manichaeos*, *Revue des Etudes Augustiniennes*, 38, σελ. 154.

75. Ὑ.ἁ., σελ. 157.

76. Ὑ.ἁ., σελ. 158.

μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν μετάφραση πατερικῶν κειμένων μὲ σκοπὸ, ὅπως τόνιζε καὶ ὁ ἴδιος, τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀληθοῦς πίστεως ἔναντι τῆς προτεσταντικῆς κριτικῆς⁷⁷. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μεταφράσεώς του τονίζει ὅτι αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ τοὺς αἵρετικούς (στὴν προκειμένη περίπτωση ἔννοεῖ τοὺς Προτεστάντες) ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους εἶναι ἡ ἐξοικείωση τῶν τελευταίων μὲ τὴν πατερικὴ θεολογία. Ἀντίθετα, οἱ ἀντίπαλοί του παρθεωροῦν τὴ σπουδαιότητα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν τὶς δογματικὲς καινοτομίες τους σ' αὐτούς. Ἡ ἔκδοση τῶν ἀπάντων τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἀπὸ τὸν Jacques de Billy χρησιμοποιεῖται ὡς δογματικὴ πανοπλία στὸν ἀγῶνα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως⁷⁸.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΟ ΑΤΟΠΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΑΡΧΩΝ

Ι. Ἡ κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ μανιχαϊκὴ κοσμογονία καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύπτοντα ἄτοπα

Θεωροῦμε σκόπιμο σ' αὐτὴν τὴν ἐνότητα νὰ παραθέσουμε τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ὅπως αὐτὲς ἀναφέρονται στὸ 28ο κεφάλαιο τῆς πραγματείας, γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὁ ἀναγνώστης περισσότερο σφαιρικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ὑπάρχουσα διαλεκτικὴ σχέση τῆς ἀντιδιαρχικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ποὺ παραθέτει στὸ ἔργο του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἡ ἐκ θεμελίων ἀνασκευὴ τοῦ μανιχαϊκοῦ μεταφυσικοῦ οἰκοδομήματος ἐπικεντρώνεται κυρίως στὰ τέσσερα θεωρητικὰ προπύργια τῆς αἰρέσεως, ποὺ εἶναι: α) Ἡ θεωρία ὑπάρξεως δύο αἰώνων καὶ ἀντιτιθεμένων μεταξὺ τους ἀρχῶν. β) Ἡ ταύτιση τῆς ὕλης μὲ τὴν ἀναρχὴ κακία καὶ τὴν φθορὰ, προφανῶς ἀποτέλεσμα συγχύσεως τῶν ὅρων οὐσία-ποιότητα αὐτῆς. γ) Ἡ ἄρνηση τῶν ἀποδοδομένων ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ τοὺς Πατέρες ἰδιωμάτων τοῦ Θεοῦ. δ) Ἡ συνθλίβουσα τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἀρνούμενη τὴν ψυχοσωματικὴ ὄντοτητα τοῦ ἀτόμου μανιχαϊκὴ ἀνθρωπολογία μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης δύο κόσμων ἀντίθετων μεταξὺ τους, τῆς ψυχῆς (Φῶς) καὶ τοῦ σώματος

77. Βλ. Dictionnaire de la théologie catholique, τόμ. 2, Παρίσι, 1910, σελ. 888/9.

78. Ἐ.ἀ. I. Backus, σελ. 162.

(Σκότος). Ἡ ἐννοιολογικὴ διάρθρωση ὁλόκληρης τῆς πραγματείας καὶ ἡ λογικὴ βάση, πάνω στὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θὰ ἀνασκευάσει τὸ σύνολο τῶν κακοδοξιῶν, θὰ ἐπικεντρωθεῖ σ' αὐτὲς τὶς τέσσαρες βασικὲς ἀρχές τοῦ Μανιχαϊσμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ κοσμογονικὴ ἀφήγηση τοῦ 28ου κεφαλαίου ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸ στὴν πλοκὴ τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ στὴν κατάδειξη τοῦ ἔντονα ἀντιχριστιανικοῦ χαρακτῆρος τῆς αἵρέσεως. Ἄς δοῦμε, λοιπόν, σὲ ποιά σημεῖα τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του ὁ συγγραφέας.

Ἦν, ὡς ἔφην, θεὸς καὶ ὕλη, ἕκαστον ἐν τοῖς οἰκείοις ὄροις, ὁ μὲν ἀγαθὸς θεός, ζωὴ, φῶς, κίνησις, γνῶσις, νόησις καὶ πᾶν ἀγαθόν, ἡ δὲ ὕλη κακία, φθορά, σκότος, θάνατος, ἐν ἡρεμίᾳ καὶ ἡσυχίᾳ καὶ ἀκίνησίᾳ παντελεῖ. Εἴτα μετὰ πολλοὺς αἰῶνας ἐστασίασεν ἡ ὕλη πρὸς ἑαυτὴν καὶ οἱ ταύτης καρποὶ πρὸς ἀλλήλους, καὶ οὕτω τῶν μὲν διακόντων, τῶν δὲ διωκομένων, καὶ ἦν, ὡς ἔφην, θεός καὶ ὕλη, τουτέστι δύο ἀρχαί. Καὶ τοῦ μὲν φωτὸς μέρος ἐστὶν ἡ ψυχὴ, τοῦ δὲ σκότους καὶ τῆς ὕλης δημιουργήματα τὸ σῶμα. Ἡ δὲ μῆξις οὕτως ἐγένετο. Καὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀνά μέρος ἦν, καὶ ὁ μὲν ἀγαθὸς ἐν ἐνὶ μέρει ἦν, ὁ δὲ πονηρὸς ἐν τρισίν. Εἴτα ἐκινήθη ὁ πονηρὸς ἀτάκτῳ ὁρμῇ ἐκ τῶν ὁρίων αὐτοῦ καὶ ἦλθεν εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ γνοὺς ὁ ἀγαθὸς προέβαλεν ἐξ ἑαυτοῦ δύναμιν λεγομένην μητέρα ζωῆς, καὶ ἡ μήτηρ τῆς ζωῆς προεβάλετο τὸν πρῶτον ἄνθρωπον, τοῦτον δὲ τὸν πρῶτον ἄνθρωπον λέγω τὰ πέντε στοιχεῖα ἅτινά ἐστιν ἀήρ, ἀνεμος, φῶς, ὕδωρ, καὶ πῦρ. Ταῦτα οὖν ἐνδυσάμενος ἀπῆλθε καὶ ἐπολέμησε τῷ σκότει. Οἱ δὲ τοῦ σκότους ἄρχοντες ἔφαγον ἐκ τῆς πανοπλίας αὐτοῦ μέρος, ὃ ἐστὶ ἡ ψυχὴ. Κατέσχον δὲ καὶ τὸν πρῶτον ἄνθρωπον, καὶ ἐβασανίζετο ὑπ' αὐτῶν ὧν ἐν τῷ σκότει καὶ ἐβόησε πρὸς τὸν ἀγαθόν, καὶ προεβάλετο ἄλλην δύναμιν λεγομένην ζῶν πνεῦμα. Καὶ κατῆλθεν καὶ ἔδωκεν δεξιάν τῷ πρῶτῳ ἀνθρώπῳ καὶ ἀνήγαγεν αὐτόν. Ἀφῆκε δὲ κάτω τὸ μέρος, ὃ ἔφαγον οἱ ἄρχοντες, τουτέστι τὴν ψυχὴν. Ἐκ γὰρ τῆς μοῖρας τοῦ ἀγαθοῦ ἐγένοντο αἱ ψυχαί, ἐκ δὲ τῆς οὐσίας τῆς κακίας τὰ σώματα⁷⁹.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη, ὅτι ἡ διὰ στόματος τοῦ Μανιχαίου περιληπτικὴ διήγηση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς αἵρέσεως περιορίζεται στὴν προαιώνια ὑπαρξη τῶν δύο ἀρχῶν, (τὴ μεταξύ τους σχέση καὶ τὴν περίφημη θεωρία τῆς μίξεως, δηλ. τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς κοσμικῆς ἱστορίας), ἀντιλαμβανόμαστε γιατί ὁ συγγραφέας ἐπικεντρώνεται στὶς λογικὲς ἀνακολουθίες τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς διηγήσεως, γεγονὸς ποὺ τὸν ἀποδε-

79. Βλ. Die Schriften des Johannes von Damaskos, herausgegeben vom Byzantinischen Institut der Abtei Scheyern, iv, Liber de haeresibus. Opera polemica, Bonifatius Kotter O.S.B., Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1981, κεφ. 28, σελ. 366-367.

σμεύει ἀπὸ τὴν παράθεση λεπτομερειῶν καθαρὰ μυθολογικῆς ὑφῆς. Ἡ ἀφήγηση τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, συγκρινόμενῃ μ' αὐτὴ τοῦ Ἡγεμονίου, ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος ὡς ἡ αὐθεντικότερη καὶ πλησιέστερη πρὸς τὶς πρωτογενεῖς μανιχαϊκὲς πηγές, εἶναι πολὺ γενικότερη, ἀφοῦ ὑπογραμμίζει μόνον τὶς βασικὰς ἀρχές. Εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἱστορικὸ φάντασμα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπειλὴ εἶχε ἐξαλειφθεῖ μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό παρὰ μόνον σὲ σχέσιν μὲ τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς του, τὶς εἰκονομαχικὰς ἐριδες καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Παυλικιανισμοῦ. Ἀναμφισβήτητα ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου δὲν ἀποσκοπεῖ στὴ λεπτομερῆ παράθεση τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας, ἀλλὰ στὴν ἀφήγηση τῶν βασικῶν τῆς στοιχείων, γιὰ νὰ προβάλλει τὰ λογικὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἡ διαρχικὴ θεώρηση τῆς κοσμικῆς ἱστορίας. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συγγράμματος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσει τὸ θεμελιῶδες μανιχαϊκὸ δόγμα τῆς ὑπάρξεως δύο αἰώνων καὶ ἀντιτιθεμένων μεταξὺ τους ἀρχῶν. Τὰ ἐπιχειρήματα ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἀντιμανιχαϊκὴ γραμματεία, κυρίως τὰ ἔργα τοῦ Ψευδο-Διονυσίου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀλλὰ καὶ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἀνυπαρξία τοῦ Κακοῦ. Διὰ τῆς ἀτόπου ἀπαγωγῆς καὶ τῆς καταδείξεως τῶν ἀνακολουθιῶν τοῦ κοσμολογικοῦ μυθεύματος τῶν Μανιχαίων ἀποδεικνύεται τὸ ψεῦδος του.

Σύμφωνα μὲ τοὺς Μανιχαίους, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἡ κοσμικὴ ἱστορία ἐκτυλίσσεται σὲ τρεῖς περιόδους. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς πρώτης οἱ δύο ἀρχὲς ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ μέση περίοδο ἐπέρχεται ἡ «μῆξις» αὐτῶν, ἐνῶ στὴν τελικὴ περίοδο τῆς κοσμικῆς ἱστορίας ἀποκαθίσταται ὁριστικὰ ὁ διαχωρισμός τους διὰ τῆς ἐπιστροφῆς στὰ οἰκεία ὅριά τους. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρωταρχικὴ κατάσταση ὑπάρξεως τῶν δύο ἀντιθέτων ἀρχῶν, στὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς προσανατολίζει τὸ ἐνδιαφέρον του, πρέπει νὰ σημειώσουμε τὰ ἑξῆς: Ἡ διαρχικὴ ἀντίληψη τῆς κοσμικῆς ἱστορίας θέτει ἀνυπέρβλητα προβλήματα κατανόησεως τῶν βασικῶν ὅρων τῆς θεολογικῆς ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἐννοεῖς, ὅπως αὐτὲς τοῦ χωροχρόνου, τοῦ ἀνάρχου Θεοῦ, τῆς σημασιολογικῆς διαφορᾶς οὐσίας καὶ συμβεβηκότων, καθὼς καὶ τῆς ἀνθρώπινης ψυχοσωματικῆς ὄντοτητας, παραμορφώνονται μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς κοσμικῆς μάχης Ἀγαθοῦ καὶ Κακοῦ. Τὸ θεολογικὸ πρόβλημα τῆς ὄντοлогίας τοῦ κακοῦ, ὅπως τέθηκε ἀπὸ τὸ Μασδαϊσμὸ καὶ τὸ Ζωροαστρισμὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς μετριοπαθέστερες διαρχικὲς αἱρέσεις τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τοῦ Μαρκίωνος, εἶχε ἤδη ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ τοὺς Γρηγόριο Νύσσης καὶ Ψευδο-Διο-

νύσιο Ἀρεοπαγίτη, γνήσιο πνευματικό τέκνο τῶν ὁποίων εἶναι καί ὁ συγγραφέας. Διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ «ὄντως ὄντος» καί τοῦ ἀπολύτου ἀγαθοῦ, πού εἶναι ὁ τριαδικός Θεός, καθὼς καί τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας τῶν πάντων καί τῆς ἐξαρτήσεώς τους ἀπὸ τὸν Δημιουργό, τὸ κακὸ δὲν ἔχει θέση στὴν δημιουργία καί ταυτίζεται μὲ τὸ «μὴ ὄν». Ἄν αὕτη ἡ θέση φαινόταν αὐτονόητη γιὰ τὸ χριστιανικὸ κόσμο, ἡ ἀπόδειξίς της δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται δεδομένη. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θὰ ἀντιστρέψει τοὺς ὅρους τῆς προγενέστερης ἀντιμανιχαϊκῆς γραμματείας, καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ πρωτοτυπία τοῦ λόγου του, ἀφοῦ ἀναλύει ὅλες τὶς ἐνδεχόμενες συνέπειες πού μπορεῖ νὰ ἔχει αὕτη ἡ ἄκρως ἐπικίνδυνη καί παντελῶς ἀλλότρια τοῦ χριστιανισμοῦ θέση. Οἱ συνέπειές της παρουσιάζονται σὲ τέσσερις θεματικὲς ἐνότητες: α) Ἡ ὑπαρξὴ δύο ἀνάρχων, αἰδίων ἀρχῶν συνεπάγεται ὄχι μόνο μία λογικὴ ἀντίφαση ἀλλὰ καί τὴν βάρβαρη παραχάραξη τῶν ὁρῶν ἀρχή-ἀναρχον διὰ τῆς θεωρίας τῆς ἐν ἰδίῳ τόπῳ ὑπάρξεως αὐτῶν. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ὁρου σὲ ὅλη του τὴν εὐρύτητα ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἀπόλυτα ἀναρχο πρέπει νὰ εἶναι Ἐν, ἄπειρο, αἰδίο, παντοδύναμο, πάνσοφο, ἀπόλυτα διακριτὸ τῆς δημιουργίας. Ἡ κατὰ φύσιν αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος ἀποδεικνύει τὸ λογικὸ ἄτοπο τῆς διαρχικῆς θεωρίας. β) Ἡ ἀπόδοση ἰδιοτήτων στὴν ὕλη καί ἡ ταύτισίς της μὲ τὴν κακία καί τὴ φθορὰ εἶναι ἐντελῶς αὐθαίρετες, ὀφείλονται δὲ στὴ σύγχυση τῶν ὁρῶν οὐσία-συμβεβηκός. Δὲν δύναται ἡ κακία καί ἡ φθορὰ, πού εἶναι συμβεβηκότα, νὰ ταυτιστοῦν μὲ μία οὐσία πού θεωρεῖται αἰώνια. γ) Οἱ ἰδιότητες τῆς πανσοφίας, παντογνωσίας, παντοδυναμίας πού ἀποδίδονται στὸ Θεό, περιπίπτουν σὲ ἀχρηστία, καθὼς, μὲ τὴ θεωρία τοῦ πολέμου τῶν δύο ἀρχῶν, ὁ Θεὸς ἀποδεικνύεται μωρός, ἀδύναμος καί τελικὰ ὄχι ἀπόλυτα ἀγαθός, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ Μανιχαῖοι. δ) Παρομοίως, ἡ διάσπαση τῆς ψυχοσωματικῆς ὀντότητας καί ἡ θεωρία ὅτι τὸ σῶμα προέρχεται ἀπὸ τὴν ὕλη καί ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν ἀγαθὸ θεὸ μετατρέπει αὐθαίρετα τὸν ἄνθρωπο σὲ πεδίο λυσσαλέας μάχης τοῦ Φωτὸς καί τοῦ Σκότους καί τὸν καθιστᾷ ἀνίκανο νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ὅπως ἄλλωστε ἀνίκανος ἀποδείχθηκε καί ὁ ἴδιος ὁ θεός, πού δὲ μπόρεσε ποτὲ νὰ ἀνακτήσει τὸ μέρος τῆς οὐσίας του, τὸ ἀπολεσθὲν κατὰ τὴν πρώτη εἰσβολὴ τῶν ἀρχόντων τοῦ Σκότους. Ἀνάγοντας τὸ κακὸ σὲ αἰώνια ἀρχὴ ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ἀναίτιος τοῦ κακοῦ, γεγονὸς πού ἔχει σοβαρὰς ἐπιπτώσεις στὴν ἠθικὴ του πρακτικὴ.

Αὐτὲς οἱ τέσσερις θεματικὲς ἐνότητες ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο συνεχοῦς ἀναφορᾶς τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, σὲ τέτοιο βαθμὸ πού δὲ διστάζει νὰ ἐπανέρχεται σὲ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς εἴτε ἐπαναλαμβάνοντας ἤδη ἀναφερθέντα ἐπιχειρήματα εἴτε συγκρίνοντας καθεμίᾳ μὲ τὸ σύνολο τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς διδασκαλίας.

II. Ἑτυμολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἀρχή

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θεωρεῖ ὀρθότερο λογικά, πρὶν ἐκθέσει τὴν ἐπιχειρηματολογία του κατὰ τῆς θεωρίας τῶν δύο ἀνάρχων ἀρχῶν, νὰ κάνει μίαν λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἀρχή, καθορίζοντας κατὰ συνέπεια τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε «ἀναρχον» καὶ κατὰ πόσο βάσει τῶν σημασιολογικῶν διακρίσεων τοῦ ὅρου μποροῦμε νὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε γιὰ δύο ταυτόχρονα ὑποκείμενα. Ἀναρχον σημαίνει τὸ «μὴ ἐσχηκὸς ἀρχήν». Ἑτυμολογικά μὲ τὴ λέξη ἀρχή μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς παρακάτω κατηγορίες, διαφορετικῆς ἐννοιολογικῆς σημασίας. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ὡς ἑξῆς: α) **Κατὰ χρόνον**, γιὰ παράδειγμα ἡ ἀρχὴ ἡμέρας, ἐνιαυτοῦ κ.ἄ. β) **Κατὰ τόπον**, γιὰ παράδειγμα ἀρχὴ ὁδοῦ. γ) **Κατ' ἐξουσίαν**, γιὰ παράδειγμα ὁ βασιλεὺς εἶναι ἡ ἀρχὴ γιὰ τοὺς ὑπηκόους του. δ) **Ἀριθμητικὴ ἀρχή**. Ἡ μονὰς εἶναι ἡ ἀριθμητικὴ ἀρχὴ τῶν πάντων, ἐπειδὴ δύο μὲν γὰρ ὄντων ἐξ ἀνάγκης ἔσται τὸ ἓν, ἐνὸς δὲ ὄντος οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἔσται δύο. Ἔσται γὰρ δύο ἐν καὶ ἓν, τὸ δὲ ἓν οὐ δύο. Ἀρχὴ οὖν τῶν δύο τὸ ἓν. ε) **Κατὰ τάξιν**, ἥτοι ἀξίωμα. στ) **Κατὰ τὸ αἶτιον**. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἔχουμε τρεῖς διαφορετικὰς ἐννοιες, τὴν ἀρχὴ τοῦ «φυσικοῦ αἰτίου», ὅπως στὴ σχέσι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, τὴν ἀρχὴ τοῦ «ποιητικοῦ αἰτίου», ὅπως ὁ κτίστης εἶναι ποιητικὸ αἶτιον τῆς δημιουργίας καὶ τὴ «μιμητικὴ ἀρχή», ὅπως στὴ σχέσι εἰκόνας καὶ εἰκονιζομένου.

Συνεπῶς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὅταν λέμε «ὄντως ἀναρχον», ὁ ὅρος πρέπει νὰ περιέχει ὅλες τὶς προηγούμενες περιπτώσεις, δηλ. ἡ ἀρχὴ πρέπει νὰ εἶναι ὄντως ἀναρχος καὶ φύσει ἀναρχος. Τὸ δὲ ἀναρχον καὶ ἀπέραντον. Ἐν γὰρ ἀρχῆς εἶδος καὶ τὸ τέλος. Πᾶν οὖν ἔχον ἀρχὴν καὶ τέλος ἔχει κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν, καὶ πᾶν τέλος ἔχον καὶ ἀρχὴν ἔχει... Ὡστε τὸ ἀρχὴν ἔχον πάντως καὶ τέλος, καὶ τὸ τέλος ἔχον πάντως καὶ ἀρχὴν. Καὶ τὸ φύσει ἀναρχον κατὰ πάντα ἀναρχόν ἐστι, κατὰ τε καὶ χρόνον καὶ τόπον καὶ ἐξουσίαν⁸⁰. Ἡ θεωρία τῶν δύο ἀρχῶν θὰ ἐξετασθῇ στὸ ἑξῆς μὲ τὸ παραπάνω σχῆμα.

Α) Ἡ πρώτη ἀπόδειξι κατὰ τῆς διαρχικῆς θεωρίας ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ ἀρχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν μονάδα: Δύο εἰπὼν ἀπὸ ἀριθμοῦ ἤρξω, τὰ δὲ δύο οὐκ ἀρχή. Ἄλλη γὰρ ἀρχὴ τῶν δύο, ἡ μονάς. Περί ἀρχῆς οὖν διαλεγόμενος μίαν ἀρχὴν εἶπέ, ἵνα ἡ τελεία ἡ ἀρχή. Φύσει γὰρ μονὰς ἀρχὴ δυάδος. Εἰ οὖν δύο ἀρχαί, ποῦ ἡ φύσει προτέρα ἀρχή, τουτέστιν ἡ μονάς;⁸¹ Πρέπει ἐδὼ νὰ σημειώσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκράδαντο ἐπιχείρημα ποὺ

80. Κεφ. 21, 3/6, 21/23.

81. Κεφ. 3, 21/24.

ἐπέχει θέση ἀξιώματος τόσο στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφερόμενος στὴν ἱστορία τοῦ Ἐνισμοῦ στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας, μᾶς λέγει γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονάδος μὲ τὸ Θεό: Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ἐνίσας (ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου λέγεται γενέσθαι μαθητῆς) οὐθὲν διεσαφήνισεν, οὐδὲ τῆς φύσεως τούτων οὐδετέρας ἔοικεν θιγεῖν, ἀλλ’ εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν... Παρμενίδης δὲ μᾶλλον βλέπων ἔοικέ που λέγειν. Παρὰ γὰρ τὸ δν τὸ μὴ δν οὐθὲν ἀξίων εἶναι, ἐξ ἀνάγκης ἐν οἶται εἶναι τὸ δν καὶ ἄλλο οὐθέν⁸². Στὰ ἀντιμανιχαϊκὰ ἔργα ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ἀναφέρονται στὸ αὐτονόητο αὐτὸ ἀξίωμα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ταυτόχρονα στὴν εἰδοποιὸ διαφορά του μὲ τὴν ἱρανικὴ δυναρχία. Ἔτσι, πολὺ συνοπτικὰ ὁ Μεθόδιος Ὁλύμπου παραθέτει λακωνικὰ δύο ἄμα οὐδέ σε ἀγνοεῖν νομίζω⁸³. Παρομοίως καὶ ὁ Ψευδο-Διονύσιος θεωρεῖ ἀδύνατο νὰ ὑπάρχουν δύο ἀρχές, ἀφοῦ ἡ ἀρχὴ τῆς δυάδος εἶναι πάντοτε ἡ μονάς: Πᾶσα γὰρ δυάς οὐκ ἀρχή, μονάς δὲ ἔσται πάσης δυάδος ἀρχή⁸⁴. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰρωνεύεται τὸ συνομιλητὴ του ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ ἀπλούστατο καὶ βασικώτατο ἀξίωμα, λέγοντας: Ἐρωτήσατε γὰρ τὴν ἀπειρόκακον τῶν παιδῶν πληθύν. Ἡ δυάς ἀρχὴ ἢ ἡ μονάς; Καὶ ἐροῦσιν, ὡς ἡ μονάς ἀρχὴ παντός ἀριθμοῦ. Ὡς νηπίων νηπιωδέστεροί τε καὶ ἀφρονέστεροι. Πιὰ νὰ συνεχίσει μὲ ἓνα ἄλλο ἐπιχείρημα τὸ ὁποῖο δὲν ἔγινε ὀρθῶς ἀντιληπτὸ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές: ἡ πολυαρχία ἐστὶ καλὸν καὶ στάσιμον καὶ τακτικὸν ἢ ἡ μοναρχία; Πᾶσι δῆλον, ὡς ἡ πολυαρχία ἀναρχία ἐστὶ καὶ στασιώδης καὶ πολέμου καὶ μάχης καὶ κακῶν αἰτίαι καὶ λύσεως, ἢ δὲ μοναρχία βεβαία καὶ ἔννομος καὶ εἰρήνης αἰτία καὶ τάξεως καὶ γαλήνης καὶ δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον αὐξήσεως. Εἰ οὖν δύο ἀρχαὶ ἀναρχοὶ καθ’ ὑμᾶς, πολυαρχία ἀρχὴ τῶν ὄντων, καὶ ἀρχὴ τῶν πάντων ἢ κακία, καὶ οὕτω μία ἀρχὴ ἢ κακία⁸⁵. Σχολιάζοντας τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ὁ Ν. Ματσούκας τονίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη⁸⁶. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς δὲν πολιτικολογεῖ μιλώντας γιὰ τὴ μοναρχία ἀλλὰ θεολογεῖ. Ἐδῶ ἡ μοναρχία ἔχει ἀποκλειστικὰ κυριολεκτικὴ ἔννοια, ποὺ σημαίνει τὴ μία ἀρχή, ἐνῶ μὲ τὸν ὄρο πολυαρχία

82. Μετὰ τὰ φυσικά, 986 b.

83. Περί τοῦ Θεοῦ καὶ ὕλης, κεφ. Ε, 28/29.

84. Περί θείων ὀνομάτων, PG 3, 721 d.

85. Κεφ. 11, 1/7. Τὸ ἐπιχείρημα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο μὲ τὴν ἐξῆς μορφή: Ὅτι δυάς ἐκ μονάδος προέρχεται ὡς μονάδος γέννημα καὶ ἀρχὴ δυάδος μονάς καὶ πρὸς τῆς δυάδος πάντως μονάς καὶ ὅτι παντός πράγματος ἀρχὴ μία καί, εἰ ἐκάστου τῶν ὄντων μία ἀρχή, καὶ πάντων ἔσται ἀρχὴ μία. Κεφ. 19, 1/5.

86. Βλ. Ν. Ματσούκα, Κατὰ Μανιχαίων διάλογος, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 54, σχ. 7.

ἐννοεῖται σαφῶς ἡ εἰσαγωγή δεύτερης ἀρχῆς ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους. Ἀκόμη καὶ τὸ χωρίο, ποὺ ὁ Ν. Ματσούκας ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη –πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν ὁμηρικὸ στίχο⁸⁷, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ φιλόσοφος κλείνει τὸ κεφάλαιο ἐπισφραγίζοντας τὰ συμπεράσματά του ἀντιτιθέμενος στὴν εἰσαγωγή πλῆθους ἀρχῶν γιὰ τὰ ὄντα– καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει σαφέστατη ἐξάρτηση ἡ ἐν λόγῳ παράγραφος, δὲν ἀναφέρεται στὴν πολιτική. Λέγει ὁ μέγας φιλόσοφος: *οἱ δὲ λέγοντες τὸν ἀριθμὸν πρῶτον τὸν μαθηματικὸν καὶ οὕτως αἰεὶ ἄλλην ἐχομένην οὐσίαν καὶ ἀρχὰς ἐκάστης ἄλλας, ἐπεισοδιώδη τὴν τοῦ παντός οὐσίαν ποιοῦσιν (οὐδὲν γὰρ ἡ ἑτέρα τῇ ἑτέρᾳ συμβάλλεται οὔσα ἢ μὴ οὔσα) καὶ ἀρχὰς πολλὰς. Τὰ δὲ ὄντα οὐβούλεται πολιτεύεσθαι κακῶς. «Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη. Εἷς κοίρανος ἔστω»⁸⁸. Ἐν κατακλείδι, μὲ τὸν ὅρο μοναρχία καὶ στὰ δύο κείμενα ἐννοεῖται ἡ μία ἀρχὴ τοῦ σύμπαντος, δημιουργὸς τῶν πάντων, ἐνῶ μὲ τὸν ὅρο πολυαρχία πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ πολλαπλότητα καὶ ἡ ἀντιπαλότητα τῶν πρώτων ἀρχῶν. Ἀλλωστε, ἡ φιλοσοφικὴ-θεολογικὴ κατανόηση τῶν ὄρων μοναρχία καὶ πολυαρχία, ποὺ ἔχει κατὰ νοῦ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐξῆς χωρίο: *Εἰ δύο ἀρχαί, πολυαρχία. Εἰ δὲ πολυαρχία, στάσις. Εἰ δὲ στάσις ἀρχὴ τῶν ὄντων, κακία τῶν ὄντων ἀρχή. Στάσις γὰρ κακία ἐστὶ*⁸⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ τις δύο ἐνάντιες ἀρχές τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τὴν *φιλίαν* καὶ τὸ *νεῖκος*, ποὺ εἶναι ἀντίστοιχες τῆς ἀγαθῆς καὶ τῆς πονηρᾶς ἀρχῆς τῶν Μανιχαίων. Ὁ κόσμος, ἀναμφισβήτητα ἀρμονικός, δὲν μπορεῖ νὰ προῆλθε ἀπὸ τὸν πόλεμο δύο ἀντιθέτων ἀρχῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πρόνοια ἐνὸς πάνσοφου ὑπέρτατου νοῦ ἢ Θεοῦ κατ’ ἀντιστοιχία ἐκάστης περιπτώσεως. Τὸ ἐν λόγῳ ἐπιχείρημα θὰ τὸ συναντήσουμε καὶ σὲ ἄλλους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς ποὺ πολέμησαν τὴ διαρχικὴ ἀντίληψη τοῦ Μανιχαϊσμοῦ.*

Β) Γιὰ τὴν περίπτωσι τῆς **κατὰ χρόνον** ἀρχῆς, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἀναρχο ὡς μὴ ἀρξάμενο πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀτρεπτο. *Εἰ γὰρ ἐτρέπη, οὐ παντελῶς ἐστὶν ἀναρχον. Τρεπόμενον γὰρ ἐξ ἀσωμάτου εἰς σῶμα ἢ ἐξ ἀνειδέου εἰς εἶδος ἢ ἐξ ἀκινήτου εἰς κίνησιν ἢ ἐξ ἡσυχίας καὶ ἡρεμίας εἰς στάσιν ἀρχεται τοῦ γίνεσθαι ὅπερ οὐκ ἦν πρότερον. Καὶ οὐκ ἐστὶν ἀναρχον τρεπόμενον ἐξ ἀνάρχου εἰς ἀρχόμενον. Τὸ γὰρ ἀρχὴν λαμβάνον καὶ ἡργμένον οὐκ ἀναρχον*⁹⁰. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ὕλη,

87. Βλ. Ἰλιάς, Β, 204.

88. Βλ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1076 α.

89. Κεφ. 20, 1/3.

90. Κεφ. 5, 2/6.

ὅπως παρουσιάζεται στή μανιχαϊκή κοσμογονία, δηλαδή κινητὴ καὶ τρεπτὴ ὡς πρὸς τὴν φύση της καὶ τὸ θέλημά της, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀναρχη. Ἐπιπροσθέτως, σύμφωνα μὲ τὴν πολὺ εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὄχι μόνον τὸ κακὸ ἀλλὰ καὶ τὸ ἀγαθὸ τρέπεται μέσα στὴ λαίλαπα τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονικῆς ἀφήγησης. *Οὐδὲν ἀγέννητον τρεπτόν. Τρέπεται δὲ τὸ ἀγαθὸν κρατηθὲν ὑπὸ τοῦ κακοῦ. Τὸ ἄρα ἀγαθὸν οὐκ ἀγέννητον*⁹¹. Σχετικὰ μὲ τὶς καταλυτικὲς ἐπιδράσεις στὰ ἰδιώματα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν μανιχαϊκὴ κοσμογονικὴ ἀφήγηση, θὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα κατωτέρω.

Γ) Τὸ **κατὰ τόπον ἀναρχον** εἶναι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν μόνο ἓνα καὶ ὄχι δύο, ἀφοῦ περιορίζεται καθένα στὸν τόπο του καθιστάμενο πεπερασμένο. Ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξὴ «διατειχίσματος», τὸ ὁποῖο χωρίζει τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος, ὄχι μόνον δὲ διαφυλάσσει τὸ ἀναρχο καὶ κεχωρισμένο τῶν δύο ἀρχῶν, ὅπως πιθανῶς νὰ ὑποστήριζαν οἱ Μανιχαῖοι, ἀλλὰ εἰσάγει κατ’ ἀνάγκη τρεῖς ἐπιπλέον ἀναρχες ὑπάρξεις: τοὺς χώρους τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκοτοῦς, ἀπαραιτήτα αἰώνιους γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ στὴν πρώτη κοσμικὴ περίοδο ἡ μίξις τῶν δύο ἀρχῶν, καὶ τὸ διατειχισμα ποὺ πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἀναρχο γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Ἔτσι οἱ ἀρχές γίνονται πέντε καὶ ὄχι δύο⁹².

Δ) Οὔτε **κατ’ ἀξίωμα** εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουμε δύο ἀρχές, αὐτὸ γιατί δύο *μόνων ὄντων, θεοῦ καὶ ὕλης, ἡ ὁ ἕτερος τοῦ ἐτέρου ἐκράτει καὶ ἥρχεν ἡ οὐδεὶς οὐδενὸς ἥρχεν ἡ καὶ ἄλλα ἦσαν τὰ ὑποτασσόμενα καὶ κυριεύμενα ὑπὸ τῶν δύο ἀρχῶν συναῖδια αὐταῖς καὶ οὐ δύο μόνον ἔσσονται, ἀλλὰ πλείονα – δύο μὲν τὰ ἄρχοντα, ἕτερα δὲ τὰ ἀρχόμενα – ἡ μὴν ἦσαν τὰ ἀρχόμενα συναῖδια ταῖς ἀρχαῖς, ἡ ἦν ποτε χρόνος, ὅτε οὐκ ἦσαν ἀρχαί*⁹³. Ἡ ὑπαρξὴ δύο ἀρχῶν αὐτομάτως θέτει τὸ πρόβλημα τῆς μεταξὺ τους σχέσεως. Παραμερίζοντας τὴν περίπτωσιν νὰ ἐξουσιάζει μόνον μία ἀπὸ τὶς δύο ἀρχές, κάτι ποὺ δὲν γινόταν ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους, ἀπομένει ἡ πιθανότητα νὰ ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀρχές ἀνεξάρτητες, καθεμία μὲ τὰ οἰκεία της δημιουργήματα, προερχόμενα ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν ἀρχῶν. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία τοῦ σύμπαντος, ποὺ ἀποδέχονταν οἱ μονοθεϊστές, οἱ Μα-

91. Βλ. *Κατὰ Μανιχαίων*, PG 46, 541 a.

92. Κεφ. 7, 4/10. Γιὰ πιὸ ἀναλυτικὲς ἀναφορὲς σ’ αὐτὸ τὸ κοινὸ ἐπιχείρημα τῶν ἀντιμανιχαϊκῶν ἔργων κατὰ τοῦ διατειχίσματος καὶ τῶν χώρων τῶν δύο ἀρχῶν βλέπε τὸ ὑποκεφάλαιο «Ὁ ἐν τόπῳ περιορισμὸς τῶν δύο ἀρχῶν».

93. Κεφ. 9, 2/8.

νιχαῖοι μιλοῦσαν, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, γιὰ δημιουργία ἐκ τῆς οὐσίας τῶν δύο ἀρχῶν. Ἔτσι, εἴτε τὰ δημιουργήματά τους εἶναι συναῖδια ὡς ὁμοοὐσία, ὁπότε μιλάμε γιὰ ἄπειρες ἀρχές, εἴτε θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε κάποια χρονική περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία οἱ δύο ἀρχές δὲν εἶχαν δημιουργήσει καὶ κατὰ συνέπεια δὲν ἦσαν πάντοτε ἀρχές, ἀλλὰ ἐτράπησαν δημιουργώντας, γεγονός που συνεπάγεται ὅτι ὡς τρεπόμενες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰδίες. Στὶς ἐνστάσεις τοῦ Μανιχαίου ὅτι κατ' ἀναλογία εἴτε ἡ κτίσις ἦταν συναῖδιος μὲ τὸν Θεό, εἴτε ὑπῆρχεν ἐποχή κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἦρχεν τῆς φύσεως, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς διατυπώνει τὴν ἀμετακίνητη βάση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας: Ἡ κτίσις δὲν ὑπῆρξε ποτὲ συναῖδιος τοῦ Θεοῦ, μονάχα ὁ Θεὸς εἶναι ὄντως αὐλὸς καὶ συναῖδιος⁹⁴. Τὴν ἴδια ὁμῶς στιγμή *αἰεὶ δὲ κύριος ἦν καὶ ἔσται τοῦ εἶναι ἐξουσιάζων ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγων οὐσίας τῷ λόγῳ αὐτοῦ καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ. Οὔτε δὲ ὁ λόγος αὐτοῦ προφορικός, ἀλλ' οὐσιώδης καὶ ἐνυπόστατος, οὔτε τὸ στόμα αὐτοῦ μέλος σωματικόν οὔτε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ φωνὴ λυομένη, ἀλλ' ὑπερούσια πάντα τὰ τοῦ ὑπερουσίου, εἰ καὶ ἡμεῖς καθ' ἡμᾶς κατανοοῦμεν τὰ ὑπὲρ ἡμᾶς*⁹⁵.

Ε) Ἡ περίπτωση πάλι, στὴν ὁποία **κατὰ φυσικὴν καὶ οὐσιώδη αἰτίαν** ἔχουμε δύο ἀρχές, εἶναι ἐπίσης ἀδύνατη. Γιατί, ἂν οἱ δύο ἀρχές τῶν Μανιχαίων εἶναι ἀρχές πάντων τῶν ὄντων κατὰ «φυσικὸν αἷτιον», τότε ὅλα τὰ δημιουργήματα ἔπρεπε νὰ ἦσαν ὁμοοὐσία, συναῖδια καὶ συνεπῶς ἄτρεπτα. *Εἰ οὖν αἱ καθ' ἡμᾶς δύο ἀρχαὶ κατὰ τὸ φυσικὸν αἷτιον ἀρχαὶ εἰσι πάντων τῶν ὄντων, ἔσονται τὰ πάντα ὁμοοὐσία καὶ συναῖδια ταῖς καθ' ἡμᾶς ἀρχαῖς. Εἰ δὲ αἰδία, καὶ ἄτρεπτα καὶ ἐναντία καὶ ἀκοινώνητα καὶ ἄρχοντα καὶ οὐκ ἀρχόμενα καὶ κύρια καὶ οὐ δοῦλα*⁹⁶. Κατὰ συνέπεια, ἡ μανιχαϊκὴ θεωρία ὅτι τὸ σῶμα προέρχεται ἐκ τῆς οὐσίας τῆς ὕλης καὶ ἡ ψυχὴ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ φωτὸς δὲν ἰσχύει, διότι κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀναρχο καὶ ἄτρεπτο. Στὴν περίπτωση μάλιστα κατὰ τὴν ὁποία οἱ δύο ἀρχές δὲν δημιούργησαν τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἀναρχὴ οὐσία τους ἀλλὰ ἐκ τοῦ μηδενός, ὡς **ποιητικὰ αἷτια** τῶν πάντων, ἐπίσης παρατηρεῖται μία λογικὴ ἀνακολουθία. Διότι πῶς δύο ἐνάντιες καὶ ἀκοινώνητες ἀρχές συμφώνησαν καὶ δημιούργησαν τὸν κόσμον

94. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* Γ, 94, 868 α.

95. Κεφ. 9, 10/15.

96. Κεφ. 10, 3/5.

ἐκ τοῦ μηδενός⁹⁷; Ἡ περίπτωση δὲ κατὰ τὴν ὁποία οἱ δύο ἀρχὲς εἶναι εἰκό-
νες πρωτότυπες, τὶς ὁποῖες **κατὰ μίμησιν** ἀντέγραψε ἡ πλάση, ἐπίσης δὲ θε-
μελιώνεται λογικὰ πούθενά, γιατί κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ οὐ γὰρ ἐν
εἶδος οὐδὲ μία ἢ δύο μορφαὶ ἐν τοῖς οὖσιν, ἀλλὰ ἀναρίθμητοι. Καὶ πῶς τὰ
ἀναρίθμητα εἶδη τῶν δύο παρ’ ἡμῖν ἀρχῶν εἰκόνες εἰσιν⁹⁸;

III. Ὁ ἐν τόπῳ περιορισμὸς τῶν δύο ἀρχῶν κατὰ τὴν πρώτη κοσμικὴ περίοδο

Ὅπως εἶδαμε ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο, οἱ Μανιχαῖοι πίστευαν ὅτι πρὸ
τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος οἱ δύο ἀναρχες κοσμικὲς δυνάμεις ὑπῆρχαν
ἀνεξάρτητα ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, περιορισμένες τοπικὰ στὰ ὅρια ἐκάστης ἐξ
αὐτῶν. Αὐτὸς ὁ κοσμικὸς διαχωρισμὸς τοῦ σύμπαντος ὀρίζεταν μὲ ἀκρίβεια
ἀπὸ τοὺς αἰρετικοὺς βάσει τῶν τεσσάρων σημείων τοῦ ὀρίζοντα. Ἐνας
νοητὸς σταυρὸς ἐπεξέτεινε τὶς πλευρὲς ἐπ’ ἀπειρον καὶ καθόριζε παράλλη-
λα τὸ χῶρο ἐκάστης ἀρχῆς. Βεβαίως, μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἐν τόπῳ περιορισμοῦ
τῶν δύο ἀρχῶν, καταργεῖται ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου καὶ οἱ αἰδίες ἀρχὲς κα-
θίστανται πεπερασμένες. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία τὸ αἶδιο δὲν
μπορεῖ νὰ εἶναι περιορισμένο τοπικὰ. Λέγει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός: *Τὰ
οὖν δύο ἢ ἐν ἀλλήλοις ἔσονται ἢ τόπῳ περιγραφῆσονται καὶ οὐκ ἀναρχοὶ
εἰσι... Καὶ οὐ παντελῶς ἀναρχα ἔχοντα τοπικὴν ἀρχὴν*⁹⁹. Πολὺ εὐστοχα πα-
ρατηρεῖ καὶ ὁ Τίτος Βόστρων: *Ἐτι μὴν εἰ ταῦτα διέστηκεν ἀναγκαιῶς ἀλλή-
λων, οὐ μόνον θεὸς κατὰ τὴν ἐκείνου μανίαν δόξει τὴν φύσιν περιορίζεσθαι,
ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίῳ τόπῳ τυγχάνειν καὶ κατανέμειν παραπλησίως τῷ ἐναντίῳ.
Τὰ γὰρ ὑπ’ ἀλλήλων εἰργόμενα τόποις ἰδίῳις δηλαδὴ περιγράφεται. Οὐκοῦν
ἐξεταστέον. Εἰ μὲν πρεσβύτερα τῶν τόπων ἄμφω τὰ ἐναντία ὡς ἀγέννητα, ἦν
ὅτε πάλαι πρότερον ἐτύγχανε κοινὴ τῆς ἐναντιότητος ἀπηλλαγμένα. Εἰ δὲ
συναῖδιος ἐκατέρου τῆς οὐσίας ὁ χωρισμὸς, προγενέστερος ἐκατέρου τῆς
οὐσίας ὁ χωρισμὸς ἢ συναγέννητος. Ἀλλ’ εἰ μὲν προγενέστερος, ὡς ἐκατέρου
τόπου βλάστημα δοκεῖν εἶναι ἐκάτερον, οὗτ’ ἀγέννητα ταῦτα οὗτ’ αἰδία (ὅπερ*

97. Πῶς δὲ καὶ τὰ ἐναντία καὶ ἀκοινωνήτα συνεβιβάσθησαν εἰς ἑνὸς κόσμον ποίησιν; Ἡ
πῶς ὁ μὲν πονηρὸς κατεσκεύασε τὸ σῶμα, ὁ δὲ ἀγαθὸς τὴν ψυχὴν, καὶ ἐν ζῶον, τὸν ἀνθρω-
πον, ἀπετέλεσεν; Κεφ. 10, 12/13.

98. Κεφ. 10, 16/17.

99. Κεφ. 22, 1/2/5 καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο λέγει: Ἐγὼ γὰρ οὐκ ἐν τόπῳ φημί εἶναι τὸ θεῖον,
ἄποσον γὰρ καὶ ἀπερίληπτόν ἐστι. Κεφ. 8, 3.

ὑπάρχειν δόξει τοῖς τόποις ἐξ ὧν ταῦτα)¹⁰⁰. Καί σέ ἄλλο σημεῖο, θεωρώντας ὅτι ὁ ἐν τόπῳ περιορισμός ἀναιρεῖ τὸ ἀναρχον, ἀναφέρει: *Οὐκοῦν ἢ χωρίσει γε ταῦτα ἀπ' ἀλλήλων ἢ σὺν ἀλλήλοις ὄντα φίλα καὶ οὐδαμῶς ἐναντία φανήσεται*. Ἀλλὰ δῆλον ὅτι χωρὶς ἀπ' ἀλλήλων καὶ αὐτὸς ταῦτα εἶναι φησιν. Ἄρ' οὖν συμπεπερασμένον ἐκάτερον θατέρῳ τὴν οὐσία ἔσται καὶ οὐδέτερον ἀπεριόριστον; Περιορίζειν δέ κατ' οὐσίαν τὸν θεὸν καὶ μὴ ἀπέραντον εἰδέναι τε καὶ ὁμολογεῖν πῶς οὐ λῖαν ἀσεβές¹⁰¹;

Ἐπιπροσθέτως, πρέπει νὰ ὁρισθεῖ ὁ τρόπος «γειννιάσεως» τοῦ Φωτὸς καὶ τοῦ Σκότους, ἀφοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς πὺν καταπολέμησαν τὴν αἵρεση κατὰ τέτοιο ἐθεωρεῖτο ἀδύνατο βάσει τῶν φυσικῶν νόμων. Ἐφόσον οἱ δύο ἀρχές εἶναι κεχωρισμένες μεταξύ τους, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὡς δεδομένο ὅτι περιορίζεται ἕκαστη ἐν τῷ ἰδίῳ τόπῳ καὶ τὸ τέλος τοῦ τόπου τοῦ ἐνὸς γίνεται ἀρχὴ τοῦ τόπου τοῦ ἐτέρου¹⁰². Κατὰ συνέπεια, πρέπει νὰ ὑπάρχει τὸ φῶς καὶ ὁ τόπος αὐτοῦ, τὸ σκότος καὶ ὁ τόπος αὐτοῦ καὶ τὸ διάφραγμα τὸ διατειχίζον καὶ διορίζον ἕκαστου τὸν τόπον. Ἔτσι ὁμως οἱ ἀρχές γίνονται ἀπὸ δύο πέντε¹⁰³. Σὲ ἄλλο σημεῖο παρατηρεῖ: *Ἀμήχανον γὰρ μὴ ὄντος τινὸς διατειχίσματος καὶ μεσοτοιχοῦ ἀνεπίμικτον παντελῶς εἶναι τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος*. Εἰ γὰρ ἐν νυκτὶ λύχον ἀνάψωμεν, ὁ μὲν περὶ τὸν λύχον τόπος φωτεινότερος ἔσται, κατὰ μικρὸν δὲ διάστημα ἔσται σκοτεινότερον, μέχρις ἂν τελείως ἐκλίπη τὸ φῶς καὶ καθαρὸν σκότος γένηται φωτὸς ἀνεπίμικτον. Ἡ γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἐμίγνυτο τῷ φωτὶ τὸ σκότος, καὶ οὐκ ἐναντία ταῦτα παντελῶς καὶ ἀκοινώνητα, ἢ ἕτερόν τι μεσοτοιχόν ἦν ἀπ' ἀρχῆς τὸ ταῦτα χωρίζον, καὶ οὐκέτι δύο ἀρχαί, ἀλλὰ τρεῖς¹⁰⁴. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά, τόσο ἡ ὑπαρξὴ κάποιου μεθορίου ἢ διατειχίσματος, πὺν νὰ χωρίζει προαιώνια τίς δύο ἀρχές, ὅσο καὶ ἡ αἰωνιότητα αὐτῆς τῆς τρίτης ἀναπόφευκτης ἀρχῆς, εἶχαν ἤδη χρησιμοποιηθεῖ στὶς προγενέστερες ἀντιμανιχαϊκὲς πραγματεῖες. Ἔτσι, ὁ Μεθόδιος Ὁλύμπου λέγει: *Εἰ δὲ κεχωρίσθαι φήσει τις, ἀνάγκη εἶναι τι ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων, ὅπερ καὶ τὸν χωρισμὸν αὐτῶν δείκνυσιν*. Ἀδύνατον γὰρ ἐν διαστάσει ἐξετάζεσθαι τι ἀπὸ τινος, οὐκ ὄντος ἐτέρου καθ' ὃ ἡ διάστασις ἐκάτερου γίνεται. Ὅπερ οὐ μέχρι τούτου ἴσεται καὶ μόνου ἀλλὰ καὶ πλείστων ὄσων.

100. Κατὰ Μανιχαίων Α, 8, 28/35. Πρβλ. τοὺς λόγους τοῦ Ἐπιφανίου πᾶν δὲ τὸ πεπερασμένον οὐ τέλειον. Ὅριζεται γὰρ δι' αὐτοῦ πεπεραῖσθαι. Κατὰ Μανιχαίων, PG 42, 49 c.

101. Ἔ.ἀ., Α, 7, 18/24.

102. Κεφ. 7, 4/5.

103. Κεφ. 7, 8/10.

104. Κεφ. 22, 5/13.

Ὁν γάρ ἐπὶ τῶν δύο ἀγενήτων εἶπαμεν λόγον, τοῦτον ἐξ ἀνάγκης ὁμοίως προχωρεῖν, εἰ τὰ ἀγένητα δοθείη τρία¹⁰⁵. Παρομοίως καὶ ὁ Τίτος Βόστρων θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν ὑπαρξὴ κάποιου αἰωνίου «μεθορίου», ποῦ νὰ χωρίζει τὶς δύο ἀρχὲς μεταξύ τους: Πρὸς δὲ τούτοις καὶ μεθόριον ἀμφοτέρων ἀπαιτητέον διεῖργον καὶ διακωλύον ἐκατέρω τὴν πρὸς θάτερον κοινωνίαν... Τρίτου γάρ τινος κατ' οὐσίαν χρεῖαν ἔχει παρ' αὐτοῖς τῆς μυθολογίας τὸ πλάσμα... τῇ τίνος δὲ προνοία, τοῦθ' ὅποτε φήσουσι, παρεγκλείσεται;... Εἰ δὲ μηδετέρου προνοία τὸ μεθόριον ὃ δηλοῦσιν ὑπάρξει, ἕτερον ἀγένητον ἐπεισάγοντες ἐξ ἀνάγκης ὁμολογοῦσι, μηδετέρου τῶν ἐναντίων τῆς οὐσίας μετέχον, ἵνα τῷ πάντῃ διαλλάττειν χωρίζῃ ταῦτα. Καὶ εὗρεθήσονται ὄχλον ἀγενήτων τιθέμενοι δύο φήσαντες εἶναι τὰ ἀγένητα¹⁰⁶. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος εἶναι ταυτόσημη, ἀξίζει ὥστόσο νὰ τὴν παραθέσωμε, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὶς κοινὲς βάσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας: Καὶ εἰ δώῃς τι διεῖργον ἀναμέσον τῶν ἀμφοτέρων, οὐκ ἐτι τὸ διεῖργον ὁμοιον ἔσται τούτοις, ἀλλ' οὐθ' ἕτερον ἔσται τοῖς ἀμφοτέροις... Εἰ δὲ καὶ ἔστιν οὔτε ὁμοιον τῶν δύο, οὔτε μέτοχον ἀπὸ μέρους θατέρου, οὐκ ἐτι δύο ἐστὶ τὰ αἰδία, καὶ αἰεὶ ὄντα. Ἀλλὰ λοιπόν ἐστι τρία, καὶ οὐκ ἐτι δύο ἀρχαί, καὶ δύο ἀλλήλοις ἐναντία τὰ πρῶτα, ἀλλὰ τρίτον ἄλλο, καὶ ἐναντίον τῶν ἀμφοτέρων, καὶ ἀνόμοιον τοῖς ἀμφοτέροις, καὶ διεῖργον ἀναμέσον τοῖν δυοῖν, καὶ μὴ θατέρω ἐπικοινωνοῦν διὰ τὸ ἀλλόκοτον, καὶ οὔτε ἀμφοτέρων λαμβάνει τὴν ὁμοίωσιν... Οὐ γάρ ἡδύναντο οἱ δύο ἐκθέσθαι τὸν ὄρον ἢ τὸ τεῖχος, εἰ μὴ ἕτερος εἴη ὁ ὀροθέτης, ὃ τὸ διεῖργον ἀναμέσον τῶν ἀμφοτέρων ἐμβαλὼν... Ἔσται οὖν εἷς ὁ ὀροθετῶν, καὶ ἐν τῷ διεῖργον, καὶ δύο τὰ τερματιζόμενα, καὶ οὐκ ἐτι δύο ἀρχαί μόνον, ἀλλὰ καὶ τρεῖς καὶ τέσσαρες¹⁰⁷. Σύμφωνα μάλιστα μετὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Αὐγουστίνου κατὰ τῆς ὑπάρξεως τῆς μεθορίου γραμμῆς, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ τῆς, ἡ γραμμὴ αὕτῃ πρέπει νὰ εἶναι εἴτε εὐθεῖα, εἴτε καμπύλη, εἴτε τεθλασμένη. Ἄν εἶναι τεθλασμένη πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια πορεία μετὰ αὐτῇ τοῦ σκότους, τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι τὸ σκότος ὑπερισχύει ὄντολογικὰ τοῦ φωτός. Πέρα ἀπὸ τὴν τεθλασμένη γραμμὴ θὰ ὑπῆρχε καὶ κάποιο κενό, τὸ ὁποῖο δὲ θὰ μπορούσαν νὰ διαπεράσουν ποτὲ οἱ δυνάμεις τοῦ Σκότους καὶ νὰ εἰσέλθουν στὸ βασίλειο τοῦ Φωτός. Ἄν τώρα ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ὄριο εἶναι καμπύλη γραμμὴ, τότε τὸ Βασίλειο τοῦ Σκότους εἶναι κυρτὸ ἢ κοῖλο στὰ ὄρια του μετὰ τὸ Φῶς καὶ κατὰ συνέπεια ἢ θὰ εἰσέβαλλε ἢ θὰ δεχόταν εἰσβολὴ ἀπὸ τὴν ἀντίθετὴ τοῦ ἀρχῆ.

105. BEΠ 18, *Περὶ Θεοῦ καὶ ὕλης*, κεφ. Ε, 2/10.

106. *Adversus Manichaeos* Α, 9.

107. *Κατὰ Μανιχαίων*, PG 42, 49 c-d - 52 a.

Ἐάν ὁμως ἡ γραμμὴ τοῦ μεθορίου εἶναι εὐθεΐα, τότε τὰ δύο βασίλεια συνυπάρχουν σὲ πλήρη ἁρμονία, ὑπόθεση ποὺ εἶναι ἄτοπη¹⁰⁸. Ὁ Αὐγουστίνος, βέβαια, ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ συνορεύουν οἱ δύο ἀρχές, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ συνορεύει ὁ ἀσώματος Θεὸς μὲ μία σωματικὴ ἀρχή, διότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ἀναρωτιέται, πῶς μπορεῖ ἓνα σῶμα νὰ ὑφίσταται παραπλεύρως ἐνὸς πνεύματος¹⁰⁹;

Ἡ μανιχαϊκὴ λύση τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ προβλήματος βρίσκεται σὲ μία λεπτομέρεια, τὴν ὁποία δὲν ἀναφέρουν οἱ ἐλληνικὲς πηγές, τὴν παραθέτει ὁμως σὲ ἄλλο τοῦ ἔργου ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος καὶ δὲν τὴν παραλείπουν οἱ ἀραβικὲς πηγές: Πάνω ἀπὸ τὸ βασίλειο τοῦ Σκότους ὑπῆρχε ἓνα κενὸ ποὺ ἦταν ἄπειρο καὶ χωρίζε τὸ Φῶς ἀπὸ τὸ Σκότος¹¹⁰. Οἱ Μανιχαῖοι ἀπεκάλυπταν μόνο στοὺς μνημένους τὸ συγκεκριμένο καὶ πολύπλοκο μυστήριον τῆς γειτνίασεως, διδάσκοντας ὅτι τὸ βασίλειο τοῦ Φωτὸς ἐκτεινόταν στὸ ἄπειρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ συνόρευε μὲ τὸ Σκότος, τὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲν ἔχει ὅρια στὸ βάθος καὶ τὸ μήκος, ἀλλὰ ἀπὸ πάνω του εἶχε ἓνα κενὸ καὶ στὶς δύο πλευρές του συνόρευε μὲ τὸ Φῶς. Ἐὰν ἡ ἄλλη ἀποψη ὅτι τὸ Φῶς συνόρευε μὲ τὸ Σκότος μόνο σὲ μία πλευρὰ δὲν ἐναρμονίζεται μὲ τὴν παραπάνω περιγραφὴ¹¹¹.

Κατὰ συνέπεια, λαμβάνοντας ὑπόψη μας τὰ παραπάνω, τὸ Σκότος ἦταν σὰν ἓνα τεράστιο κέρας ποὺ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἄνω συνορεύοντας ταυτόχρονα στὶς δύο πλευρές του μὲ τὸ Φῶς, τὸ ὁποῖο ἐφθανε μέχρι τὰ βάθη τοῦ σύμπαντος. Κατ' αὐτόν, ὁμως, τὸν τρόπο, συμπεραίνει ὁ Αὐγουστίνος, τὸ Βασίλειο τοῦ Σκότους παρουσιάζεται νὰ ὑπερτερεῖ τοῦ Φωτὸς, ἀφοῦ, ἐνῶ εἰσβάλλει, τὸ ἴδιο δὲ δέχεται καμία εἰσβολή¹¹². Ὅπως εἶδαμε ἤδη, τὸ ζήτημα τῶν ὁρίων τῶν δύο ἀρχῶν προκάλεσε τίς ἔντονες ἐνστάσεις καὶ πολλὰς φορὲς τὴν εἰρωνεΐα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι μὴ γνωρίζοντας τὴ θεωρία περὶ ὑπάρξεως διαχωριστικοῦ κενοῦ μεταξὺ τῶν δύο ἀρχῶν ὑπέθεσαν πῶς ὁ χωρισμὸς τοὺς ὀφείλεται σὲ κάποιον «μεσοτείχισμα» ἢ «μεθόριον», ἐπίσης ἀναρχο, ἐφόσον ἡ μίξις τῶν δύο ἀρχῶν δὲν ὑφίστατο στὴν πρώτη κοσμικὴ περίοδο.

Ἐὰς ἐξετάσουμε τῶρα μὲ ποιὸν τρόπο ἦταν διηρημένο τὸ σύμπαν καὶ ποιό

108. Contr. Epist. Man. 28.

109. Contr. Epist. Man. 22.

110. Augustine, Contra epistolam Fundamenti, J. Zycha, Sancti Aureli Augustini, Vienna, 1891, σελ. 212, 9-11.

111. Πρβλ. Contr. Epist. Man. 23.

112. Contr. Epist. Man., 24, 28.

τὸ φυσικὸ ὄριο τῶν δύο ἀρχῶν. Οἱ δύο ἀναρχεῖς κοσμικὲς δυνάμεις ὑφίσταντο ἐν τόπῳ: *Καὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀνὰ μέρος ἦν, καὶ ὁ μὲν ἀγαθὸς ἐν ἐνὶ μέρει ἦν, ὁ δὲ πονηρὸς ἐν τρισίν.* Ἡ ἀναλογία ποῦ μᾶς παραθέτει ἐδῶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἶναι ἀντίστροφη ἀπὸ αὐτὴν ποῦ ἀναφέρεται στὴν προγενέστερη ἀντιμανιχαϊκὴ γραμματεία. Σύμφωνα μὲ τοὺς Τίτο Βόστρων, Σεβήρο Ἀντιοχείας καὶ Θεοδώρητο Κύρου, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἀπὸ κοινοῦ χρησιμοποίησει τὰ αὐθεντικὰ ἔργα τοῦ Μάνητος, ὅπως πρῶτοι διαπίστωσαν οἱ Franz Cumont καὶ Marc-Antoine Kugener¹¹³, ὁ πρὸ τῆς κοσμογονίας χῶρος τοῦ σύμπαντος διαιρεῖτο σὲ τέσσαρα τέταρτα ποῦ ἀναλογοῦσαν στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Τρία ἐξ αὐτῶν κατεῖχε ὁ ἀγαθὸς θεὸς καὶ μόνον τὸ ἕνα τέταρτο ἡ ὕλη. Παραθέτουμε ὀρισμένα χωρία ποῦ δείχνουν τὴν ὁμοφωνία τῶν πηγῶν ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὁ Τίτος Βόστρων στὸ ἔργο του *Κατὰ Μανιχαίων*, ποῦ συνεγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 363 καὶ 364 ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Αὐθις τὸ μεσημβρινὸν μέρος τῇ κακίᾳ διδόντες, ὡς ὄναρ τῆς δημιουργίας διαγράφουσι. Ποῦ γὰρ ἦν μεσημβρία πρὸ μεσημβρίας*¹¹⁴; Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων στίς *Κατηχήσεις* (348) λέγει: *Καὶ βλέπε τὴν τούτων ἀνοησίαν. Πότε μὲν λέγουσιν τὸν πονηρὸν μηδὲν ἔχειν κοινὸν πρὸς τὸν ἀγαθὸν Θεὸν εἰς τὴν τοῦ κόσμου δημιουργίαν, πότε δὲ λέγουσιν αὐτὸν τὸ τέταρτον μέρος ἔχει μόνον*¹¹⁵. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου περὶ τὸ 453 παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: *Ἀφεστηκέναι τῆς ὕλης ἔφησε τὸν Θεὸν καὶ παντάπασιν ἀγνοεῖν καὶ αὐτὸν τὴν Ὑλὴν καὶ τὴν Ὑλὴν αὐτόν. Καὶ σχεῖν τὸν μὲν θεὸν τὰ τε ἀρκτῶα καὶ τὰ ἐῷα καὶ τὰ ἐσπέρια, τὴν δὲ Ὑλὴν τὰ νότια*¹¹⁶. Ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Σιμπλικίος κατὰ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ βου αἰῶνος γράφει γιὰ τοὺς Μανιχαίους: *Ὅπως δ' ἔχη τοῦτο, πρὸ τοῦ κόσμου παρ' αὐτοῖς γενέσθαι ὡς ἐν γῇ τὴν διανομὴν ποιοῦσι, τὰ μὲν τρία μέρη, τὸ ἀνατολικόν, τὸ δυτικὸν καὶ βόρειον, τῷ ἀγαθῷ διδόντες, τὸ δὲ μεσημβρινὸν τῷ κακῷ*¹¹⁷. Στὴν ἀντιμανιχαϊκὴ πραγματεία *Διάλεκτοι Φωτεινοῦ Μανιχαίου καὶ Παύλου Χριστιανοῦ* ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: *Διηρῆσθαι τὴν ὕλὴν καὶ τὸν θεὸν ἰδίῳις τόποις οἶδα, πολλάκις ἀκηκοὺς παρὰ τῶν Μανιχαίων, καὶ ὡς τὸ μὲν νότιον τῇ ὕλῃ, τὸ δὲ βόρειον καὶ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν προσνέμεται τῷ ἀγαθῷ θεῷ*¹¹⁸.

113. Βλ. Recherches sur le Manichéisme II. Extrait de la CXXIIIe Homélie de Sévère d'Antioche. Refutation de la doctrine manichéenne, Brussels, 1912.

114. Titus, Adv. Manich. 1.11 Lagarde, σελ. 6, 3-5.

115. PG 33, 560 a.

116. PG 83, 378 b.

117. Βλ. I. Hadot, Simplicius commentaire sur le Manuel d'Epictète, Leiden 1996, 324, 62-65.

118. M. Richard, Iohannis Caesariensis presbyteri et grammatici Opera quae supersunt, Turnhout-Brepols, 1977, 118, 35-39.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ τέσσερις γεωγραφικὲς κατευθύνσεις γίνονταν κατανοητὲς στὸν τρισδιάστατο χῶρο τοῦ σύμπαντος. Ὁ Βορρᾶς ἐννοεῖτο ὡς τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ, ἐνῶ ὁ Νότος ἀντιπροσώπευε τὸ κάτω μέρος. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση τοῦ Ἀὐγουστίνου ὅτι τὸ βασίλειο τοῦ Φωτὸς ἐκτεινόταν σὲ ἀπεριόριστη ἀκτίνα πρὸς κάθε κατεύθυνση τοῦ σύμπαντος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθοδική, δηλαδὴ αὐτὴ τοῦ Νότου. Συνοψίζοντας, ἡ ἀντιστροφή τῆς ἀναλογίας τοῦ καταμερισμοῦ τῶν δύο αἰώνιων δυνάμεων στὸ σύμπαν, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, κατὰ τὴ γνώμη μας, πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ λάθος τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ χειρογράφου. Ἡ προαναφερθεῖσα ὁμοφωνία τῶν προγενεστέρων ἀντιμανιχαϊκῶν πραγματειῶν, τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας γνωρίζει ἄριστα σὲ βαθμὸ πού νὰ ἀντλεῖ μὲ ἄνεση ἐπιχειρήματα ἀπὸ αὐτές, δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ὁποιαδήποτε ἄγνοια τῆς ἐν τόπῳ ὑπαρξιακῆς ἀναλογίας τῶν δύο δυνάμεων.

(Ἡ συνέχεια στὸ ἐπόμενο τεῦχος)